

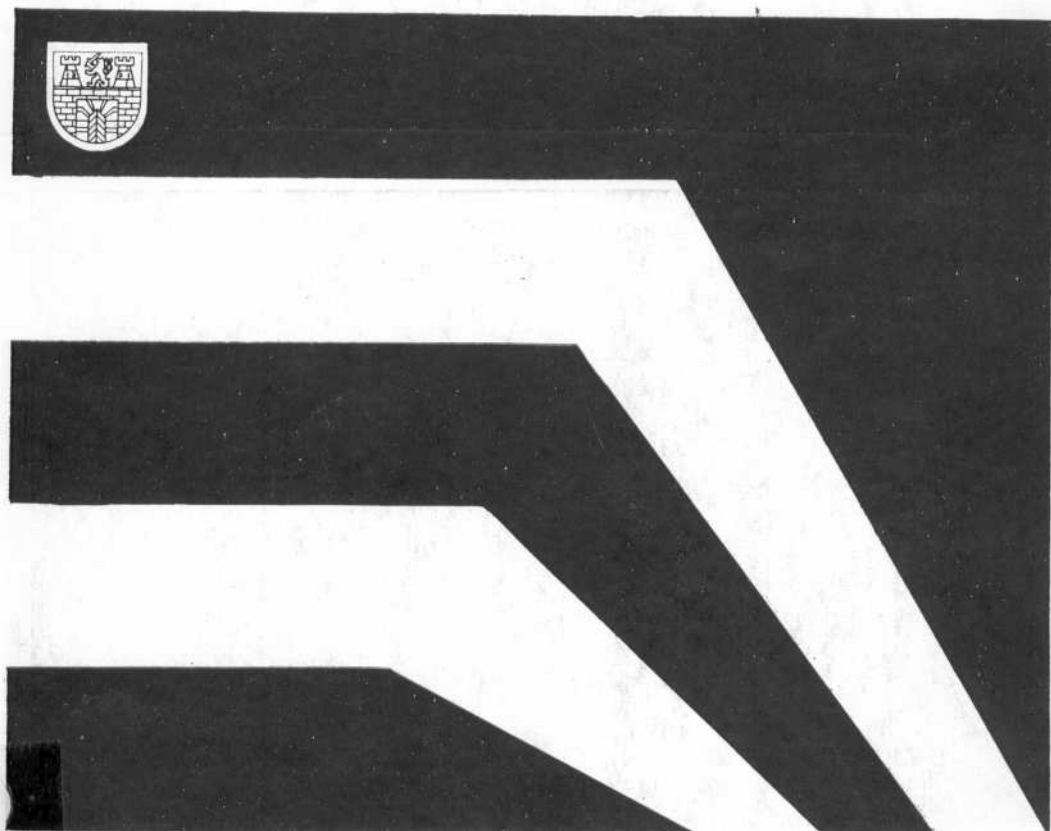
TEREZÍNSKÉ

ČÍSLO
ROK

12
1982

LISTY

■ Памятник Терезин ■ Gedenkstätte Theresienstadt ■ Monument Terezin ■ Memoriál Terezin

OBSAH:

Nacisty umučení vězňové Malé pevnosti

Terezín

(Jaroslav Joza) 1

Dr. Bruno Zwicker a Terezín

(Mojmír Hájek, Miroslav Kryl) 18

Recenze — M. Kryl, L. Chládková: Pobočky
koncentračního tábora Gross-Rosen ve
lnářských závodech Trutnovska za nacistické
okupace.

(Bohumír Smutný) 43

Vzpomínky s. Kamila Pixy 46

Na druhé straně obálky:

Otto Ungar: Lidé tlačící vůz

Po příjezdu transportu

Na třetí straně obálky:

Otto Ungar: Terezínské valy

Baráky na okraji Terezína
v zímě

Otto Ungar, narozen 27. 11. 1901 v Brně,
zemřel 25. 7. 1945 v Bleickenhaimu u Výmaru

O. Ungar vyzpěl v malbě vzácného nadání a mimořádné citlivosti. Po studích na Akademii výtvarných umění v Praze (r. 1926 ukončil speciální školení u prof. Fr. Thieleho) žil a pracoval v rodném Brně. Ve třicátých letech samostatně vystavoval v Ostravě a Brně. V lednu 1942 byl deportován do terezínského koncentračního tábora — tzv. ghetta. Zde jeho umění, byť musel tvořit za těžkých podmínek a s použitím jednoduché techniky, pozoruhodným způsobem vyzrálo. Jediným a umělecky neobyčejně působivým způsobem zobrazoval krutý i bizarní svět ghetta. Spolu s malíři L. Haasem, B. Frittjou a F. Blochem byl 17. 7. 1944 odvezen na Malou pevnost. (Gestapo se zmocnilo některých kreseb terezínských umělců a označilo je za „hrůzostrašnou propagandu“.) V září 1944 byli všichni tři jmenovaní malíři deportováni do Osvětimi. Osvobození se dočkal jediný — Leo Haas. O. Ungar byl po hrozném strádání na pochodu smrti v lednu 1945 dopraven do Buchenwaldu. Po osvobození byl převezen do nemocnice ve Výmaru, kde podlehl útrapám věznění v hitlerovských koncentračních táborech.

9361

NACISTY UMUČENÍ VĚZŇOVÉ MALÉ PEVNOSTI TEREZÍN

(Předběžná zpráva o dosavadních výsledcích výzkumu)

JAROSLAV JOZA

Po okupaci českých zemí nacisty v březnu 1939 začalo i zde svou činnost smutně proslulé gestapo. Již v prvních měsících okupace provádělo masová zatýkání anti-fašistů. Zatčení nezůstávali v protektorátě většinou dlouho a byli po skončení vyšetřování posíláni do koncentračních táborů a káznic v říši. Přesto však byly vězňice v českých zemích brzy přeplněny. Proto si říšská úřadovna gestapa v Praze zřídila v červnu 1940 svou pobočnou věznicí v terezínské Malé pevnosti. Od té doby sem byli posíláni vězňové pražským gestapem i jemu podřízenými venkovskými služebnami v Čechách. V menší míře sem přicházeli (zvláště na konci války) také vězňové z Moravy a Slezska.

Malá pevnost v Terezíně se pro tento účel dobře hodila. Ležela poměrně blízko Prahy a měla dobré silniční i železniční spojení. Bylo proto možno snadno převážet vězně k dodatečným výslechům do služeben gestapa (především do Prahy) nebo provádět tyto výslechy přímo v Malé pevnosti. Výhodou pro gestapo byla i skutečnost, že již dříve bylo části Malé pevnosti využíváno jako vojenské věznice a káznice. Byla pro tento účel již částečně vybavena. Je také obklopena vysokými pevnostními valy, které podstatně znesnadňují možnost útěku. Nebylo tu proto nutno budovat složitý systém zátarasů a na ostrahu stačil poměrně malý počet strážných.

Malá pevnost byla nacisty využita jako policejní věznice. Právně zůstala věznicí až do konce okupace, ale ve skutečnosti se měnila svým režimem, zvůli dozorců a postavením vězňů v obávaný koncentrační tábor. Byla po celou dobu nacistické okupace průchozím zařízením. Vězňové zde nezůstávali dlouho, ale byli odtud posíláni do dalších koncentračních táborů a před nacistické soudy. Odhadujeme, že během okupace prošlo Malou pevností asi 30 000 — 32 000 vězňů.¹⁾

Terezínská Malá pevnost sehrála velmi smutnou úlohu při perzekuci představitelů našeho odboje i příslušníků některých dalších evropských států. Zpracování tohoto smutného údobí v dějinách Malé pevnosti je tedy velmi důležité v boji proti fašismu a některým reakčním tendencím soudobého imperialismu, které by chtěly zmenšovat a zpochybňovat hrůznou činnost nacistů v době druhé světové války.

Práce o dějinách terezínské Malé pevnosti v době nacistické okupace narážely a narážejí na naprostý nedostatek původního spisového materiálu. Nacisté chtěli na sklonku války zničit všechny doklady o své hrůzné činnosti, a proto byly v r. 1945 v Terezíně, stejně jako v jiných koncentračních táborech a služebnách gestapa, páleny archivní materiály, mezi jiným byla zničena i převážná část vězeňské kartotéky. Zachovaly se karty jen asi 8 000 vězňů, a to ještě poměrně značná část jsou tzv. náhradní karty, které byly vystaveny na základě různých dokladů až po osvobození. Údaje na nich jsou velmi neúplné a často i nepřesné.²⁾

Pracovníkům Památníku Terezín bylo zřejmé, že bez potřebných statistických údajů nelze dějiny Malé pevnosti v době nacistické okupace zpracovat. Proto před několika lety přikročili k náročnému pokusu o rekonstrukci vězeňské kartotéky Malé pevnosti.

Hned při zahájení prací jsme si uvědomovali, že vzhledem k nedostatku pramenů se nám nemůže podařit úplná rekonstrukce kartotéky se všemi údaji, které by nás zajímaly. Věděli jsme, že se nám nemůže podařit podchytit všechny vězně s přesnými údaji o příčině jejich zatčení (míře a druhu odbojové činnosti), přesné době věznění v Malé pevnosti a dalších osudech po deportaci z Terezína.

Při práci na rekonstrukci kartotéky jsme museli vzhledem k naprostému nedostatku materiálů úřední povahy užívat i některých polouředních pramenů, seznamů sestavovaných v době osvobození a po válce a četných pramenů subjektivní povahy, především vzpomínek bývalých vězňů a žádostí o přiznání osvědčení podle zákona 255/46. Jsme si vědomi toho, že v materiálech vzniklých po válce a v subjektivních výpovědích jsou možné nepřesnosti. Srovnáním s jinými prameny (pokud to bylo možné) jsme však zjistili, že se týkají především určení doby perzekuce, rozsahu ilegální činnosti, někdy i průběhu vyšetřování apod. Naproti tomu jsme se přesvědčili, že v základních údajích a tragickém ukončení věznění (poprava, umučení), které v této studii sledujeme, jsou tyto nepřesnosti minimální a prakticky zanedbatelné. Týkají se nejvýše určení doby, místa a někdy i způsobu smrti, nikoliv podstatné skutečnosti, že došlo k úmrtí vězně.

Z materiálů úřední povahy byly pro nás nejcennějším pramenem, vedle výše uvedeného torza vězeňské kartotéky Malé pevnosti, seznamy zatčených pankrácké věznice gestapa³⁾, podchycující i osoby vězněné v Praze na Karlově náměstí. V těchto seznamech jsou uvedeny osoby zatčené pražským gestapem (tedy daleko největší služebnou gestapa v českých zemích) i ti, kteří byli k dalšímu řízení (k odeslání do koncentračního tábora, před soud) posíláni venkovskými služebnami přes Prahu. Pro náš účel je pak mimořádně cenné, že v seznamech je uváděno odeslání do Terezína s datem transportu. Seznamy uvádějí u všech vězňů osobní data, datum příchodu na Pankrác, odeslání do dalšího nacistického zařízení a údaj o ukončení věznění [propuštění úmrtí] — pokud k němu došlo na Pankráci nebo v Malé pevnosti. Příčina zatčení je uváděna u osob zatčených pražským gestapem, jinde jen výjimečně.

Již z této stručné charakteristiky je jasné, že jde o pramen skutečně mimořádného významu. Bohužel ani tyto seznamy se nezachovaly úplně, i ony měly být zničeny. V nepoškozené formě zůstaly pro léta 1944 a 1945 a částečně jsou zachovány ohořelé a silně poškozené zbytky pro léta 1941 a 1942. Z ostatních let byly zničeny. Přes neúplné zachování byl přínos seznamů pro nás značný, získali jsme tam údaje o asi 7 000 věznicích poslaných z Pankráce do Malé pevnosti. Některé z nich jsme měli již podchyceny v torzu vězeňské kartotéky a mohli jsme si ze seznamů doplnit údaje o jejich zatčení a věznění, několik tisíc vězňů jsme však mohli do rekonstruované kartotéky zařadit nově.

Podobné vězeňské knihy jako ve věznici gestapa v Praze se vedly pochopitelně i v jiných věznicích gestapa. Byly však převážně zničeny. Zachoval se jen zlomek knih věznic gestapa v Táboře.⁴⁾ Jsou v nich však jen velmi neúplné údaje a i počet podchycených osob je poměrně malý.

V další fázi zpracování rekonstruované kartotéky byly excerpovány desítky seznamů zpracovávaných kápy cel a pracovních komand v době okupace a některé další materiály vzniklé z činnosti tzv. vězeňské samosprávy. Cennou pomocí byly i seznamy vypracovávané v době osvobození a v prvních letech po válce.⁵⁾

Většina těchto pramenů úřední i polouřední povahy, především naše dva základní prameny [torzo vězeňské kartotéky a seznamy pankrácké věznice], má pro otázky sledované tímto článkem jeden závažný nedostatek. Ukončení věznění je tam udáno jen v těch případech, kdy věznění skončilo v Terezíně, respektive na Pankráci [propuštěn, zemřel, osvobozen]. V dalších případech uvádějí jen do kterého koncentračního tábora nebo věznice byl vězeň deportován, někdy pouze konstatují, že „odešel“ transportem, bez údaje, zda se tam vězeň dožil osvobození, byl popraven, umučen nebo propuštěn.

Doplnění údajů o ukončení věznění u několika tisíc vězňů nám umožnily především dva prameny. Jednak to byly vzpomínky bývalých terezínských vězňů, které pracovníci Památníku Terezín sbírají soustavně již přes 10 let. V současné době je v Památníku Terezín uloženo přes 2 000 vzpomínek (v drtivé většině jsou to výpovědi vězňů Malé pevnosti a daleko méně jsou zastoupeni vězňové tzv. ghetta a koncentračního tábora v Litoměřicích). Vzpomínkami jsme ovšem podchytili ty vězně, kteří přežili, a proto jsme mohli na jejich základě doplnit ty případy, kdy věznění skončilo osvobozením nebo propuštěním. (Jen v menším počtu případů jsme mohli na základě vzpomínek podchytili úmrtí a popravy vězňů). A v tomto ohledu nám poskytl neocenitelný materiál průzkum žádostí o přiznání osvědčení podle zákona 255/46. Tento zákon přiznává určitá zvýhodnění účastníkům odboje a osobám perzekvovanými nacisty z politických a rasových důvodů. Přitom žádosti si mohli podávat nejen přímí účastníci, ale i jejich pozůstalí, pokud byli na zeměleho odkázání výživou (nejčastěji šlo o manželky nacisty perzekvovaných osob). Proto jsme mohli z tohoto materiálu získat údaje o umučení a popravách odbojových pracovníků, pokud ovšem zůstaly naživu osoby, odkázané na ně obživou.

Přínos údajů získaných zpracováním žádostí o přiznání osvědčení podle zákona 255/46 byl pro nás skutečně mimořádný. Získali jsme tak údaje o 11 000 bývalých vězňích Malé pevnosti. 7 000 z nich jsme již podchytili na základě dříve zpracovávaných pramenů v naší kartotéce, ale mohli jsme doplnit údaje a především zodpovědět pro naši studii základní otázku, jak věznění skončilo. Další 4 000 vězňů jsme mohli do kartotéky zařadit nově.

Pro ukončení věznění osob, které prošly Malou pevností jsme mohli použít i některých po válce sestavených seznamů, i některých autentických pramenů (např. seznamu osob popravených 24. 10. 1942 v Mauthausenu).

Několikaletou náročnou prací se nám podařilo v rekonstruované kartotéce Malé pevnosti shromáždit údaje o 20 800 bývalých vězňích. Máme tedy podchyceny asi dvě třetiny všech bývalých vězňů. Vzhledem k povaze pramenů nemáme ovšem u všech vězňů všechny potřebné údaje. U některých nám chybí příčina zatčení, dost značný je stále počet těch, u nichž nemáme zjištěno ukončení věznění (k tomuto problému se vrátíme dále) a u některých vězňů nám chybějí další potřebné údaje. Nepovažujeme tento stav za konečný. Předpokládáme, že budeme i v budoucnu zpracovávat další materiály, které nám umožní doplňování kartotéky. Jsme však přesvědčeni o tom, že již dnes můžeme přikročit ke zpracovávání různých studií o vězňích Malé pevnosti. A studie, kterou zde předkládáme, je první z nich. V dalších studiích se budeme zabývat příčinami zatčení, sociálním složením a věkovou strukturou vězňů, podílem jednotlivých koncentračních táborů na perzekuci vězňů, kteří prošli Malou pevností atd. Ziskáváním nových materiálů budeme pochopitelně zpřesňovat své závěry, ale jsme přesvědčeni, že již půjde jen o zpřesňování, a že např. v této studii uváděné odhady se již nebudou podstatně měnit.

V terezínských Malé pevnosti byli věznění muži a od června 1942 také ženy. Chtěli jsme se původně v této studii zabývat oběmi z řad mužů i žen. Museli jsme však tento záměr omezit. U vězněných žen jsme totiž narazili na naprostý nedostatek materiálů, a tak nelze přikročit ani k hypotetickým odhadům. O ženách vězněných v Malé pevnosti se nezachoval téměř žádný materiál vzniklý z činnosti velitelů světnic nebo pracovních komand (tedy z činnosti tzv. vězeňské samosprávy), který nám značně usnadnil úlohu u vězněných mužů. Také po válce vzniklých seznamů vězněných žen je mnohem méně. A co se ukončení věznění úmrtím týče, nebylo možno prakticky využít žádostí o osvědčení podle zákona 255/46, které byly naším základním pramenem při sledování úmrtí vězněných mužů. V případech umučených žen byl jen výjimečně někdo z jejich nejbližších příbuzných, kdo byl na ně odkázán výživou a kdo si podával žádost. Proto jsme se museli v této studii omezit jen na sledování úmrtí mužů. K problematice umučených žen se vrátíme po zpracování

dalších materiálů, především seznamů žen, které byly umučeny v koncentračním táboře Ravensbrück.

Uvedli jsme již výše, že se nám podařilo shromáždit v rekonstruované kartotéce údaje o 20 800 bývalých vězňích. Z toho je asi 2 400 žen⁶⁾ a 18 400 mužů. Nemáme však u všech údaje o ukončení věznění. Chybějí nám u 3 600 mužů. Ukončení věznění máme tedy doloženo u 14 800 bývalých vězňů. Podle našich odhadů prošlo Malou pevností v letech 1940 — 1945 asi 25 000 — 26 000 vězněných mužů. Představují tedy věžňové, u nichž máme doloženo ukončení věznění, asi 57 — 60 % všech vězněných mužů.⁷⁾ Jde tedy jistě o dostatečný počet, na jehož základě se můžeme pokusit o odhad počtu těch, kteří dobu nacistické okupace nepřežili.

V terezínské Malé pevnosti zůstávali vězni většinou jen krátkou dobu, ale přesto jich zde mnoho zemřelo. V rekonstruované vězeňské kartotéce máme doloženo jmenovitě úmrtí 1 550 mužů, jejichž život zde skončil v době okupace, nebo kteří zemřeli na následky věznění těsně po osvobození.⁸⁾ Omyly, k nimž mohlo dojít vzhledem k úrovni pramenů, jsou zanedbatelné. V případech úmrtí v Malé pevnosti můžeme alespoň obecně uvést příčiny smrti, i když je pochopitelně nemáme doloženy ve všech případech. Nejvíce vězňů zemřelo v Malé pevnosti Terezín v důsledku hrozných životních podmínek, vysilení hladem a těžkou, otrockou prací. Úmrtnost vězňů prudce stoupla na sklonku r. 1944 a v r. 1945, kdy v Malé pevnosti řádily epidemie úplavice, břišního a posléze skvrnitého tyfu. V přeplněných celách, kde věžňové nemohli dodržovat ani nezákladnější hygienické zásady, se tyto epidemie hrozivě šířily. Nebyla zajištěna izolace nemocných, nebyly potřebné léky a vedení tábora neudělalo nic pro omezení šíření těchto nemocí. Vyčerpaní věžňové nedokázali vždy vzdorovat a umřeli.

Početné byly v Malé pevnosti i případy ubití vězňů dozorcí. Věžňové byli vydáni zvlášť dozorců a strážných SS (kápové z řad vězňů se na týrání podíleli jen výjimečně) a byli ubíjeni na celách i při pracovních komandech. Např. při zákopových pracích na jaře 1945 bylo během 5 dnů zastřeleno 33 vězňů.⁹⁾ Nejhůře byli bestiální krutostí dozorců postihováni židovští věžňové, ale známe i případy ubití jiných vězňů (např. po pokusu o útěk, za šíření ilegálně získaných zpráv apod.). Nejvíce údajů o této hrůzně činnosti dozorců nacházíme ve sbírce vzpomínek bývalých terezínských vězňů a ve svědeckých výpovědích před mimořádnými lidovými soudy při líčení proti dozorcům Malé pevnosti.

Od podzimu 1943 byly v Malé pevnosti prováděny také popravy na základě „Sonderbehandlung”.¹⁰⁾ Na popravišti Malé pevnosti skončil život vynikajících představitelů komunistického odboje, Milady Pixové, Emila Ševčíka, Františka Šišky, Karla Híršla, Evžena Šestáka a řady dalších. Popravování tu byli i příslušníci dalších odbojových skupin a sovětští občané, kteří se po útěku z nucených prací nebo ze zajateckých táborů zapojili do partyzánského hnutí v českých zemích. K poslední velké popravě v Malé pevnosti došlo 2. května 1945, kdy zde bylo na příkaz pražského gestapa potvrzený K. H. Frankem popraveno přes 50 odbojových pracovníků. Byli to především představitelé ilegální organizace komunistické mládeže „Předvoj”, s nimiž společně byli popraveni spolupracovníci 4. ilegálního vedení KSČ. Seznam osob popravených v Malé pevnosti se nezachoval, odhadujeme, že zde bylo popraveno asi 250 — 300 osob (jmenovitě máme ale v naší kartotéce podchyceny 144 popravy), náš odhad celkového počtu popravených se opírá o výpovědi dozorce Hohause a úředního lékaře Malé pevnosti Terezín dr. Krönerta.¹¹⁾

Uvedli jsme již, že se nám v rekonstruované kartotéce podařilo jmenovitě podchytnout 1 550 úmrtí vězněných mužů v terezínské Malé pevnosti. Musíme se nyní zmínil o pramenech, které jsme měli k dispozici, abychom mohli posoudit, do jaké míry se nám podařilo postihnout skutečný počet úmrtí. Pro první údobí existence Malé pevnosti Terezín jako policejní věznice máme alespoň dílčí pramen v seznamech pohřební firmy Bubák,¹²⁾ která zajišťovala pohřby zemřelých vězňů Malé pevnosti

až do zřízení krematoria pro oba terezínské koncentrační tábory, tj. do října 1942 (krematorium bylo sice otevřeno již v září 1942, ale do plného provozu uvedeno v říjnu 1942). V tomto seznamu je v r. 1941 uvedeno 18 osob zemřelých v Malé pevnosti a v r. 1942 pak 61 osob. Některá úmrtí v tomto i dalších údobích máme doložena autentickými úmrtními listy, potvrzeními gestapa a úmrtními listy, vystavenými na základě různých dokladů v r. 1945 po osvobození.¹³⁾ Ani Bubákův seznam nepostihuje všechna úmrtí, v některých dalších pramenech (např. seznamech zatčených pankrácké věznic gestapa, potvrzeních gestapa atd.) máme doložena další úmrtí. Nejméně jmenovitě podchycených úmrtí máme v r. 1943 — pouze 33, tedy daleko méně než v r. 1942, ačkoliv počet vězňů byl v té době vyšší a životní podmínky vězňů horší než v r. 1942. Ani v r. 1944 se nám zdaleka nepodařilo jmenovitě zjistit všechny případy úmrtí. Nejúplněji máme podchycena úmrtí vězňů mužů v době od 24. 1. 1945 do 29. 4. 1945 v „černém sešitě“ Mírko Charváta. V této době i ve dnech osvobození pak v seznamu sestaveném Československým Červeným křížem (v Charvátově černém sešitě je podchyceno 585 úmrtí). Přesto ani v r. 1945, kdy byla v Malé pevnosti největší úmrtnost (popravy, epidemie) se nám nepodařilo podchytit všechna úmrtí, především ve dnech osvobození a těsně po nich. Jde především o vězně, kteří zemřeli na cestě z Malé pevnosti nebo v nemocnicích, kam byli po svém odchodu z Malé pevnosti přijati jako nemocní skvrnitým tyfem (případně i z jiných důvodů).

Naše kartotéka tedy nepostihuje všechny případy úmrtí v Malé pevnosti. Odhadujeme, že se nám podařilo podchytit asi 60 % úmrtí vězňů přímo v Terezíně (tedy asi stejný počet jako jsme podchytili v rekonstruované kartotéce všech vězňů). Z toho pak vyplývá závěr, že v Malé pevnosti zemřelo asi 2 500 vězňů — mužů.¹⁴⁾

Tímto, jistě značným počtem, však oběti z řad vězňů Malé pevnosti zdaleka nekončily. Uvedli jsme již, že zůstávali v Terezíně většinou jen krátkou dobu a jejich cesta vedla dále do věznic a koncentračních táborů. Chceme-li tedy odhadnout celkový počet obětí, musíme sledovat úmrtnost vězňů z Malé pevnosti i v těchto dalších nacistických zařízeních.

Do věznic byli z Malé pevnosti Terezín posláni ti vězni, kteří byli gestapem určeni pro řízení před nacistickými soudy, především před smutně proslulým „Volksgerichtshof“. Tam je čekaly těžké tresty a mnohé z nich ten nekrutější, trest smrti. Při zjišťování počtu poprav a umučení v káznicích a koncentračních táborech jsme se mohli opírat prakticky jen o údaje v žádostech o přiznání osvědčení podle zákona 255/46 (pokud jsme měli některý další závažnější pramen, zmíníme se o něm dále v textu). V případech úmrtí ve věznicích, káznicích a koncentračních táborech byla tedy naše pramenná základna ještě daleko užší než při sledování úmrtí v Malé pevnosti. Nemůžeme tedy předpokládat, že se nám podařilo podchytit 60 % poprav a umučení (jako v případech úmrtí v Malé pevnosti), předpokládáme, že počet zjištěných případů je maximálně 40 % a na základě tohoto předpokladu budeme odhadovat počet obětí.

Nejprve se budeme zabývat počtem popravených. Uvedeme zde však pouze poprav v káznicích provedené na základě soudních rozsudků. „Sonderbehandlung“ ani poprav provedené v Mauthausenu na základě rozsudků pražského stanného soudu sem nezahrnujeme.

V rekonstruované kartotéce vězňů Malé pevnosti Terezín se nám podařilo podchytit tento počet poprav vězňů, kteří byli před soudy posláni z terezínské Malé pevnosti:

bez určení data	3
1941	5
1942	30
1943	103
1944	154
1945	61
<hr/>	
Celkem	356

I tato velmi neúplná tabulka nám ukazuje silný vzestup počtu poprav v letech 1943 — 1945. Je to jistě částečně způsobeno tím, že počet vězňů Malé pevnosti Terezín byl v letech 1940 a 1941 relativně malý (stoupá až od poloviny roku 1942, kdy po atentátu na Heydricha rychle rostl počet zatčených), a proto byl i poměrně malý počet osob posílaných z Malé pevnosti před nacistické soudy. Ovšem jen zvýšeným počtem vězňů Malé pevnosti by nebylo možno vysvětlit tento překotný růst počtu popravených. Změnila se také výrazně praxe nacistických soudů. Zatímco v letech 1940 a 1941 převládaly mezi rozsudky tresty na svobodě a k trestu smrti byli odsuzováni jen vůdčí odbojoví pracovníci (netýká se to ovšem praxe stanných soudů v době 1. stanného práva), množí se v dalších letech rozsudky smrti. A v této hrozně činnosti pokračovali nacisté i v době, kdy již bylo o výsledku války rozhodnuto. Rozsudky smrti byly vynášeny a popravy prováděny i v jarních měsících r. 1945 a mnoho vězňů bylo před popravou zachráněno osvobozením spojeneckými armádami nebo v Praze, v pankrácké věznici, povstáním pražského lidu.

Počet poprav, které se nám podařilo zjistit, je jistě značný. Vždyť v normálních poměrech je poprava naprosto výjimečným trestem, který se ukládá nepolepšitelným a lidskou společností ohrožujícím jedincům, několikanásobným vrahům a těm, kdož vraždu spáchali zvláště bestialním způsobem. A i ve válečných poměrech je v civilizovaných státech trest smrti ukládán civilnímu obyvatelstvu většinou jen v krajních případech. Nacistická justice tyto zásady zvrátila a posílala na smrt tisíce vlastenců, bojovníků za svobodu, antifašistů v Německu i všech okupovaných zemích.

Uvedli jsme již, že předpokládáme, že se nám podařilo jmenovitě zjistit asi 40 % poprav bývalých terezínských vězňů. Žádosti o osvědčení podle zákona 255/46 nebyly rozhodně podány ve všech případech. Vždyť mnohdy byl popraven muž i jeho manželka, nebo manželka popraveného byla poslána do koncentračního tábora, kde zahynula. Jiné ženy zemřely brzy po válce a žádost si nepodaly. Konečně bylo mezi popravenými hodně osob, které neměly k nikomu vyživovací povinnost, a proto si žádost nikdo nepodával. Z těchto úvah vychází náš hypotetický závěr, že asi 890 vězňů posílaných z Malé pevnosti k soudům bylo na základě rozsudku popraveno.

Vedle popravených skončili svůj život ve věznicích a káznících ještě další vězni. Někteří byli ubiti již při výsleších na gestapu nebo zemřeli na následky mučení ve věznicích gestapa. Tyto případy v našem přehledu nepostihneme, protože do Malé pevnosti přicházeli vězňové většinou až po skončení hlavních výsleších a někteří dokonce až po odpykání soudem stanoveného trestu. Naše údaje se tedy budou týkat úmrtí ve věznicích, kde vězňové čekali na soudní řízení a především úmrtí ve věznicích a káznících, kde si odpykávali svůj trest. Vězňové posláni z Malé pevnosti byli vězněni v desítkách věznic a kázníc. Předběžným průzkumem jsme se snažili zjistit, zda v počtu úmrtí existoval mezi jednotlivými káznicemi výrazný rozdíl. Došli jsme však k závěru, že co se počtu úmrtí týče, byly poměry v jednotlivých věznicích přibližně stejné. Proto také nebudeme uvádět čísla úmrtí diferencovaně, ale celkově pro všechny věznice a káznice. Srovnáme-li počet zemřelých vězňů v káznících a v koncentračních táborech (o těchto obětech budeme mluvit dále) zarazí nás daleko větší počet úmrtí v koncentračních táborech (počet osob odcházejících z Malé pevnosti do koncentračních táborů byl zhruba stejný jako počet těch, kteří byli posláni

před nacistické soudy). Ovšem i počet úmrtí v káznících vysoko převyšoval průměrnou úmrtnost v protektorátě.

Při srovnávání počtu úmrtí v káznících a koncentračních táborech si musíme uvědomit odlišné životní podmínky v obou typech nacistických zařízení (mnoho vězňů prošlo káznicemi i koncentračními tábory a mohou proto srovnávat). Vězňové v nacistických káznících trpěli hladem, mnozí byli nuceni k těžké, vyčerpávající práci, trápila je zima na celách apod. Přesto však byly jejich životní podmínky lepší než u vězňů v koncentračních táborech (a také v Malé pevnosti). Byli většinou umístěni v celách ve věznicích za daleko lepších podmínek než hrozivě namačkaní vězňové v barácích koncentračních táborů. Službu v káznících vykonávali vězeňští dozorcí, ne příslušníci SS. Zachovávali alespoň částečně předpisy obvyklé ve věznicích. Vězňové nebyli proto (mimo dobu vyšetřování gestapem) vydáni v takové míře zvůli dozorců a surových kápů jako tomu bylo v koncentračních táborech. I v káznících se sice vyskytovali krutí dozorcí, ale přece jen zde nebyly běžné případy bezdůvodného tělesného týrání nebo dokonce ubití vězně. Neznamená to ovšem, že by zde byly normální životní podmínky, ale přece jen tu byla větší možnost přežití než v koncentračních táborech. Máme zjištěnu řadu případů, kdy si vězeň odpykal trest v káznici, byl pak gestapem poslán do koncentračního tábora a tam útrapy nevydržel a zemřel.

Uvedli jsme sice, že počet úmrtí byl v káznících podstatně nižší než v koncentračních táborech. Neznamená to ovšem, že by šlo o číslo zanedbatelné. Při rekonstrukci vězeňské kartotéky terezínské Malé pevnosti se nám podařilo zjistit jmenovitě tento počet vězňů, kteří po odeslání z Malé pevnosti zemřeli v káznících:

Bez určení data	2
1940	1
1941	4
1942	17
1943	37
1944	53
1945	98
<hr/>	
Celkem	212

Vzestup úmrtí do r. 1944 je dán jednak zvyšujícím se počtem vězňů odeslaných z Malé pevnosti k soudům, ale i zhoršujícími se životními podmínkami. Byl to zřejmě především hlad, který oslaboval organismus vězňů a ti pak lehčeji podléhali různým chorobám, zvláště když jim nebyla zajištěna řádná lékařská péče. Z tohoto postupného růstu se vymyká překotný růst počtu úmrtí v r. 1945, kdy za pouhé 4 měsíce máme zjištěn zhruba stejný počet úmrtí jako za roky 1943 a 1944. K tomuto růstu přispěly, vedle v té době již katastrofálních zásobovacích problémů, i válečné události. Neblahou úlohu zde sehrálo i plošné bombardování německých měst americkým a anglickým letectvem. Výrazně se nám projevuje např. hrozné bombardování Drážďan v únoru 1945. Mezi oběťmi z řad civilního obyvatelstva byli i vězňové nacistických kázní, kteří byli mnohdy ponecháni v uzavřených celách, nemohli odejít do úkrytu a byli zabiti svrženými bombami.

Naše pramenná základna pro zjišťování úmrtí byla stejná jako při zjišťování poprav, a proto i odhad procenta zjištěných případů je asi stejný. Odhadujeme tedy, že v káznících a věznicích zemřelo asi 530 vězňů, poslaných sem z Malé pevnosti.

Námi provedené odhady počtu popravených a zemřelých v nacistických káznících a věznicích ukazují jistě značný počet obětí nacistického teroru. Daleko horší a otřesnější obraz nám však poskytne sledování počtu umučených v nacistických koncentračních táborech. Tato nacistická zařízení, kam byli posíláni lidé bez soudního

rozsudku, z rozhodnutí služebny gestapa, budila hrůzu u německých antifašistů i bojovníků za svobodu v okupovaných zemích. Koncentrační tábory jsou plným právem i dnes považovány za otřesný doklad nacistického barbarství, za skvrnu na vývoji lidstva ve dvacátém století. A pokrokoví lidé na celém světě rozhořčeně odmítají budování podobných zařízení, k němuž přistoupily některé protilidové režimy po druhé světové válce.

Poměry v jednotlivých koncentračních táborech nebyly stejné. Ve všech byl sice vězeň vydán na milost a nemilost dozorcům a kápům, ve všech byly nesnesitelné životní podmínky, ale přesto se tábory mírou krutosti a masovostí vyvražďování vězňů lišily.

Nacisté sami rozdělovali koncentrační tábory do 3 stupňů. 3. stupeň byly tábory vyhlazovací. I když v průběhu války nacisté vždy toto rozdělení nedodržovali a i tábory zařazené do 1. a 2. kategorie plnily funkci vyhlazovací (někdy jen pro určité skupiny vězňů), přesto se možnosti přežití v jednotlivých koncentračních táborech lišily. Proto také nebudeme sledovat počty úmrtí vězňů poslaných z Malé pevnosti do koncentračních táborů sumárně, ale budeme tyto oběti uvádět diferencovaně podle jednotlivých koncentračních táborů. Přitom se v této studii nebudeme ještě věnovat poměru těch, kteří byli do jednotlivých táborů poslání k počtu umučených. (Zmíněný problém bude řešen ve studii, kterou budeme publikovat v příštím čísle Tereziánských listů). V tomto článku nám jde zatím o odhad počtu umučených vězňů, kteří prošli terezínskou Malou pevností.

Prvním táborem, kterým se budeme zabývat, je Osvětim. Byl to tábor, který již v době okupace vzbuzoval hrůzu u obyvatel našich zemí, protože odtud nejčastěji přicházely zprávy o úmrtích vězňů. Osvětimský tábor byl nesporně vůbec jedním z nejhorších nacisty zřízených vyhlazovacích zařízení (přitom však v nacistické klasifikaci nebyl zařazen jako vyhlazovací tábor). Občané našich zemí byli vězněni a likvidováni v obou nacistických koncentračních táborech v Osvětimi; v Osvětimi I (kmenový tábor) i v Osvětimi II (Březinka). V současné době je Osvětim spojována především s perzekucí židovského obyvatelstva z českých zemí, které do Osvětimi — Březinky přicházelo převážně z terezínského ghetta. Drtivá většina z těchto deportovaných, mezi nimi i tisíce dětí, zde byla likvidována. V našem článku se však nebudeme zabývat touto hrůznou likvidací židovského obyvatelstva, ale omezíme se opět jen na problematiku úmrtí vězňů poslaných do Osvětimi z Malé pevnosti.

Do Osvětimi byly z Malé pevnosti Terezín deportovány početné skupiny vězňů v r. 1941, a hlavně v r. 1942 a na začátku r. 1943. Byli mezi nimi příslušníci všech odbojových skupin, komunisté i příslušníci nekomunistického odboje. Velmi početná byla skupina sokolských funkcionářů. Dostupné prameny nám nedovolují zodpovědět otázku, zda šlo o odeslání do kmenového tábora nebo do Březinky. Ve většině případů šlo zřejmě o kmenový tábor, který byl považován za relativně lepší než Březinka. Nami zjištěné údaje však ukazují přesvědčivě, že i kmenový tábor byl táborem vyhlazovacím.

Pro získání údajů o osobách umučených v Osvětimi jsme měli vedle materiálů získaných ze žádostí o osvědčení podle zákona 255/46 i některé další materiály, především seznam, sestavený po válce bývalým terezínským vězněm Antonínem Čeňkem.¹⁵⁾ Jím sestavený seznam je velmi spolehlivý, autor využil materiálů uložených ve Státním muzeu v Osvětimi i některých dalších pramenů. Ovšem vzhledem k dostupné pramenné základně nemohl sestavit seznam úplný. V rekonstruované kartotéce Malé pevnosti máme podchyceny desítky případů vězňů odeslaných do Osvětimi, u nichž nemáme záznam o ukončení věznění, ale u mnoha z nich musíme předpokládat umučení. Je pravděpodobné, že ani v případě Osvětimi nevzýšil velmi zásadný Čeňkův seznam podíl nami podchycených případů na skutečném počtu úmrtí.

V rekonstruované kartotéce Malé pevnosti Terezín máme jmenovitě podchycena tato úmrtí v Osvětimi:

1941	5
1942	230
1943	226
1944	11
1945	6
<hr/>	
Celkem	478

Výrazný pokles úmrtí v Osvětimi (a došlo k němu již ve druhém pololetí 1943) nebyl rozhodně výsledkem zlepšení poměrů v tomto hrozném vyhlazovacím táboře. Byl dán především rychlým poklesem počtu českých vězňů v kmenovém táboře (netýká se to českých vězňů židovského původu, jejichž transporty odcházely do Osvětimi II až do října 1944). Zprávy o úmrtích českých vězňů v Osvětimi budily neklid a pobouření mezi obyvatelstvem českých zemí. Vzhledem k průmyslovému potenciálu českých zemí však nacistům záleželo na tom, aby české země zůstaly pokud možno klidným zázemím, aby zdejší průmysl plnil to, co mu nacisté ukládali a aby spoje přes české země byly co nejméně narušovány odbojovou činností. Proto se rozhodli omezit počet českých vězňů v Osvětimi (mimo osoby perzekvované z rasových důvodů). Poslední velký transport do Osvětimi byl odeslán z Malé pevnosti 22. dubna 1943 a po tomto datu byli do Osvětimi odesíláni jen jednotlivci (především osvěťští občané a někteří vězni židovského původu) a v srpnu 1943 byli čeští političtí vězňové (tedy ne osoby pronásledované z rasových důvodů) z Osvětimi odsunuti. Muži byli většinou deportováni do Buchenwaldu a ženy do Ravensbrücku. Tento přesun zachránil většině z nich život.

Proto byla také největší úmrtnost českých vězňů v Osvětimi v r. 1942 a v první polovině r. 1943. Překvapující je soustředění úmrtí do 4 měsíců v těchto dvou letech. V únoru 1942 máme doloženo jmenovitě 50 úmrtí, v březnu 1942 60 úmrtí, v únoru 1943 48 úmrtí, v březnu 1943 pak 118 úmrtí, tj. téměř 60 % úmrtí českých politických vězňů poslaných do Osvětimi z Malé pevnosti připadá na tyto 4 měsíce. Vysvětlit tuto skutečnost zatím nedovedeme, ale je jisté, že toto soustředění úmrtí nemohlo být dáno jen úmrtími v důsledku hrozných životních podmínek. I k této otázce se podrobněji vrátíme v článku v příštím čísle Terezínských listů.

I v případě úmrtí v koncentračním táboře v Osvětimi předpokládáme opět, že se nám podařilo podchytit jmenovitě úmrtí asi 40 % bývalých terezínských vězňů. Z toho pak vyplývá odhad, že v Osvětimi zahynulo asi 1 190 vězňů poslaných tam z Malé pevnosti Terezín.

Dalším hrozným koncentračním táborem byl Mauthausen. Ten byl nacisty zařazen jako tábor 3. stupně, tj. tábor vyhlazovací, a tuto svou funkci skutečně plnil. Z našich zemí tam byli posíláni přední odbojoví funkcionáři. Někteří z nich byli zlikvidováni (zastřeleni, posláni do plynových komor) hned po příjezdu do tábora. Mezi nimi byli i mnozí vynikající představitelé komunistického odboje, např. Eduard Urx a Václav Sinkule, jiní byli utýráni a ubiti při práci v kamenolomu, či jinak zavražděni. Z Malé pevnosti odcházely početné transporty do Mauthausenu především v letech 1941 a 1942, v r. 1943 již počet tam deportovaných klesal a zůstával na relativně nízké úrovni i v letech 1944 a 1945.

Naším hlavním pramenem pro případy úmrtí bývalých terezínských vězňů v Mauthausenu (i v dalších koncentračních táborech) zůstávaly žádosti o přiznání osvědčení podle zákona 255/46. Mohli jsme tyto údaje doplnit seznamy popravených v Mauthausenu 24. 10. 1942 a 26. 1. 1943, jejichž kopie nám darovalo muzeum v Mauthausenu.¹⁵⁾ Druhý z těchto seznamů (26. 1. 1943) jsme mohli využít jen částečně, protože se nám zatím nepodařilo zjistit, zda všichni tohoto dne popravení prošli Malou pevností.

Zatím se nám podařilo jmenovitě zjistit tento počet bývalých terezínských vězňů, kteří zahynuli v Mauthausenu:

bez určení data	4
1941	15
1942	304
1943	11
1944	9
1945	12
<hr/>	
Celkem	355

Tabulka zachycuje největší počet umučených v r. 1942. Je to nesporně ovlivněno tím, že pro tento rok jsme měli k dispozici seznam českých vlastenců popravených 24. 10. 1942. Tohoto dne bylo v Mauthausenu zavražděno 126 mužů (a zhruba stejný počet žen). Šlo o jeden z nejhorších zločinů nacistů v našich zemích. Gestapo vyhledalo podle matrik příbuzné parašutistů Valčíka a Kubiše a shromáždilo je v terezínské Malé pevnosti. Deportování tam byli také ti, kdož parašutistům pomáhali. Mnozí z příbuzných Valčíka a Kubiše vůbec neznali, drtivá většina z nich nic nevěděla o jejich poslání v protektorátě a neposkytla jim žádnou pomoc. O atentátu a jeho pachatelích se dovídali z rozhlasu a novin. Přesto však byli gestapem zatčeni. Případ příbuzných a pomocníků pachatelů atentátu projednával stanný soud v Praze, aniž k němu byli postižení předvoláni (tento barbarský způsob soudního řízení byl u pražského stanného soudu běžný). Všichni byli „odsouzeni“ k trestu smrti. Pozoruhodná je i skutečnost, že k tomuto řízení došlo již po skončení stanného práva, tedy již v době, kdy již stanný soud nebyl oprávněn případ projednávat. Ve skutečnosti nešlo vůbec o rozsudek, ale o příkaz gestapa k likvidaci. Nacisté vraždili v řadě případů i rodinné příslušníky odbojových pracovníků (a otevřeně to vyhlašovali), v případě příbuzných Valčíka a Kubiše pak pojem rodiny rozšířili na celé rozvětvené příbuzenstvo. Po vynesení „rozsudků“ byli postižení odvezeni z Malé pevnosti do Mauthausenu a tam 24. 10. 1942 zavražděni. Srovnání seznamu popravených 24. 10. 1942 a žádostí o osvědčení podle zákona 255/46 jsme si mohli znovu potvrdit, že zdaleka ne ve všech případech si pozůstali po popravených podávali žádost o 255/46. V případě mužů zavražděných v Mauthausenu 24. 10. 1942 byly žádosti podány jen v 10 %. Jde ovšem o mimořádnou popravu, kde byly postiženy celé rodiny.

Mauthausen byl po celou dobu okupace táborem, kde byl prováděn značný počet vražd na základě „Sonderbehandlung“. Naše prameny nám však nedovolují, ani v Mauthausenu odhadnout počet těchto vražd a jejich podíl na celkovém počtu úmrtí. Relativně nízký námi zjištěný počet úmrtí terezínských vězňů v Mauthausenu v r. 1941 je dán neúplností našich pramenů, ale i tím, že v r. 1940 a začátku r. 1941 byl počet vězňů Malé pevnosti poměrně malý a úmrtnost osob poslaných do Mauthausenu z Terezína ve druhé polovině r. 1941 se projevila výrazněji až v r. 1942. V letech 1943—1945 počet námi zjištěných případů umučených v Mauthausenu silně klesal. Zřejmě se nám podařilo pro nedostatek pramenů podchytit jen menší část úmrtí, ale projevilo se i snížení počtu osob poslaných v těchto letech z Malé pevnosti do Mauthausenu. Snad tu hrála roli — stejně jako v zastavení transportů do Osvětimi — snaha udržet v českých zemích alespoň relativní klid; doklady pro to však nemáme. Je ovšem nutno připomenout, že v letech 1943—1945 sice klesal počet umučených českých politických vězňů v Osvětimi a Mauthausenu, ale silně stoupal počet poprav na základě soudních rozsudků.

Námi zjištěný počet úmrtí vězňů poslaných do Mauthausenu z Malé pevnosti je rozhodně jen zlomkem skutečného počtu umučených. Vždyť počet českých vězňů v Mauthausenu je odhadován na 5 700 a jen menší část z nich se dožila osvoboze-

ni¹⁶⁾ (ne všichni umučeni v Mauthausenu prošli ovšem Malou pevností). Právě v letech 1943 — 1945 odcházeli z Terezína do Mauthausenu také sovětští občané, o jejichž dalším osudu (pravděpodobně tragickém) nemáme zpráv. Předpokládáme-li tedy, že se nám podařilo jmenovitě zjistit asi 40 % úmrtí bývalých terezínských vězňů v Mauthausenu, můžeme uzavřít odhadem, že v Mauthausenu zemřelo asi 880 vězňů poslaných tam z terezínské Malé pevnosti.

Vězňové z terezínské Malé pevnosti odcházeli do dalších koncentračních táborů, především do Buchenwaldu, Flossenbürgu a Dachau. Nemíníme snižovat utrpení vězňů v těchto táborech, ale je nutno konstatovat, že tam byly přece jen lepší podmínky k přežití než v Osvětimi a Mauthausenu. Vliv na to měla skutečnost, že v těchto táborech získali (zvláště v pozdějších letech) významné pozice ve vězeňské samosprávě političtí vězni. Byly tu proto lepší možnosti rozvíjení vzájemné pomoci vězňů. Přesto však ani počet obětí v těchto koncentračních táborech není zanedbatelný. Na rozdíl od Osvětimi a Mauthausenu stoupal v těchto táborech v letech 1943 — 1945 počet českých vězňů a zvětšoval se i počet zemřelých.

Koncentračním táborem, kam byly deportovány stovky vězňů Malé pevnosti (i dalších českých vězňů), byl Buchenwald. Nejsilnější transporty odcházely do Buchenwaldu v r. 1943 (nejvíce v červenci a srpnu). V r. 1944 sice slábl počet vězňů odeslaných do tohoto koncentračního tábora (Buchenwald byl zřejmě zaplněn předchozími transporty i příchodem vězňů deportovaných tam z Osvětimi), ale přesto byly i nadále do Buchenwaldu posílány z Terezína menší skupiny vězňů. Buchenwald nebyl nacisty zařazen do kategorie vyhlazovacích táborů a nestal se ani ve skutečnosti táborem vyhlazovacím. Nedochovalo v něm na rozdíl od Osvětimi a Mauthausenu k masovému vyvražďování českých vězňů. Neznamená to ovšem, že by zde vůbec nedocházelo k likvidaci vězňů. I zde byli vězni mučeni a umírali v důsledku hrozných životních podmínek. Přece jen však ve srovnání s Osvětimi a Mauthausenem byly zde poměry pro vězně snesitelnější. A právě Buchenwald je typickým příkladem výborné práce vězeňské samosprávy vedené politickými vězni, která mnohým zachránila život. Ovšem i zde převyšovala úmrtnost vězňů vysoko průměrnou úmrtnost v protektorátě. Ukazuje to i tabulka námi zjištěných případů úmrtí vězňů poslaných do Buchenwaldu z Malé pevnosti:

bez určení data	1
1941	1
1942	3
1943	11
1944	41
1945	55

Celkem 112

Vzestup úmrtí v letech 1944 a 1945 je v Buchenwaldu vysvětlitelný. Masovými transporty z Malé pevnosti v r. 1943 se podstatně zvýšil počet českých vězňů v táboře. Výrazně se v těchto letech zhoršily životní podmínky všech vězňů, především na ně stále tíživěji doléhal hlad. Mezi úmrtí v r. 1945 zahrnujeme i oběti pochodu smrti. Vzhledem k nedostatečnému pramenné základně jsme podchytili jen část úmrtí v Buchenwaldu. Odhadujeme i v tomto případě počet podchycených případů na 40 % všech úmrtí (náš odhad je asi silně přeceněn a podařilo se nám podchytili asi ještě menší část). Z toho by pak vyplýval závěr, že v Buchenwaldu zemřelo nejméně 280 vězňů deportovaných z Malé pevnosti Terezín.

Dalším táborem, kam odcházely velké transporty z Malé pevnosti byl Flossenbürg. Tento koncentrační tábor, který leží v bezprostřední blízkosti našich západních hranic, se stal hlavně v letech 1944 a 1945 cílem většiny transportů z Malé

pevnosti. Flossenbürg v té době zřejmě přejímal do značné míry funkci Buchenwaldu, který byl tehdy již přeplněn. Rolí hrála jistě i skutečnost, že ležel v blízkosti československých hranic, a tedy i blízko Terezína. Proto tam byla doprava poměrně málo náročná, což bylo důležité v době, kdy železniční doprava v Německu i okupovaných zemích byla již silně narušena spojeneckými nálety, kdy byl nedostatek lokomotiv, vagonů i paliva. V r. 1945 byla do Flossenbürgu odeslána naprostá většina vězňů deportovaných z Malé pevnosti do koncentračních táborů (přes 80 %). Poslední velké transporty z Terezína tam byly vypraveny ještě v dubnu 1945.

Skutečnost, že masové transporty vězňů z Malé pevnosti Terezín odcházely především v letech 1944 a 1945 se projevuje v tom, že nejvíce českých vězňů bylo umučeno na sklonku války. To nám ukazuje i tabulka bývalých terezínských vězňů umučených ve Flossenbürgu:

bez data určení	1
1942	27
1943	—
1944	31
1945	93
<hr/>	
Celkem	152

Vedle zvýšeného počtu vězňů poslaných do Flossenbürgu z Terezína působily na silný vzrůst počtu zemřelých vězňů ve Flossenbürgu v r. 1945 (tj. za pouhé 4 měsíce) i silně se zhoršující životní podmínky koncem války a hrůzy transportů smrti.

Při odhadu celkového počtu zemřelých zůstáváme zde u předpokladu, že se nám podařilo podchytit jmenovitě 40 % úmrtí (i když je i zde asi procento podchycených případů silně přeceněno) a docházíme tedy k závěru, že počet vězňů, poslaných z Malé pevnosti do Flossenbürgu a tam umučených, činil minimálně 380 osob.

Po celou dobu okupace odcházeli čeští vězňové také do koncentračního tábora Dachau. Byli mezi nimi pochopitelně i vězňové deportovaní z terezínské Malé pevnosti. Někteří tam byli poslání přímo, jiní byli přesunuti z jiných koncentračních táborů. Nešlo sice o masové transporty, jako např. do Osvětimi, Buchenwaldu a Flossenbürgu, ale přesto byl počet českých vězňů v Dachau poměrně značný. Vězni zde byli významní komunističtí funkcionáři, příslušníci dalších odbojových organizací a poměrně početná skupina kněží. Zatím se nám podařilo jmenovitě zjistit tento počet umučených v Dachau:

1942	5
1943	4
1944	8
1945	46
<hr/>	
Celkem	63

Vzhledem k tomu, že jsme nemohli zdaleka postihnout (vzhledem k nedostatečné pramenné základně) všechna úmrtí, považujeme za minimální odhad, že v Dachau zemřelo pravděpodobně 160 vězňů deportovaných z Malé pevnosti Terezín.

Skupiny posílané z Malé pevnosti do dalších koncentračních táborů byly již podstatně slabší, a proto také počet úmrtí tam byl nižší. Vzhledem k tomu, že již jde o menší počty uvedeme jen sumárně, že v dalších koncentračních táborech máme zjištěno 67 úmrtí bývalých terezínských vězňů. Nejvíce jich máme jmenovitě doloženo v Gross Rosen (19); v Doře, která byla nejprve pobočkou Buchenwaldu a později samostatným koncentračním táborem máme zjištěno 8 úmrtí bývalých tere-

zínských vězňů. V tomto případě se nám podařilo podchytit zřejmě jen malý zlomek úmrtí. Podobně tomu je u tábora v Neuengamme a Bergen — Belsen (do tohoto posledního tábora byli vězňové přesunováni na sklonku války). Vzhledem ke značné neúplnosti naší pramenné základny je odhad vězňů, kteří zahynuli v těchto dalších koncentračních táborech — 170 osob — skutečně minimální.

Na závěr naší studie shrneme údaje, které se nám podařilo pro námi sledované téma shromáždit. Nejprve budeme sumarizovat počet **jmenovitě** zjištěných údajů o úmrtí vězňů Malé pevnosti Terezín podle jednotlivých let, bez ohledu na to, zda k úmrtí došlo v Terezíně nebo v některém koncentračním táboře, na popravišti nebo v káznici. Podle údajů v rekonstruované kartotéce tedy zemřelo:

bez udání data	11 vězňů
1940	3 vězňů
1941	53 vězňů
1942	692 vězňů
1943	430 vězňů
1944	495 vězňů
1945	1 661 vězňů
Celkem	3 345 vězňů

Tabulka ovšem zachycuje jen jmenovitě doložené počty úmrtí, skutečný počet obětí byl, jak uvedeme dále, podstatně vyšší. Pochopitelný je v tabulce nízký počet umučených v r. 1940 a 1941. Bylo to v době, kdy se Malá pevnost teprve vyvíjela jako nacistické zařízení a počet vězňů tu byl relativně malý. Poměrně vysoký počet zjištěných úmrtí v r. 1942 je dán tím, že pro tento rok se nám zachoval rozsáhlý seznam popravených 24. 10. 1942 v Mauthausenu a díky práci s. Čeňka máme zjištěno i velké množství úmrtí v Osvětimi. Tento poslední materiál nám pomohl i při zjišťování počtu úmrtí v Osvětimi v r. 1943. Na druhé straně se nám však velmi neúplně uchovaly údaje o úmrtích v Malé pevnosti Terezín v r. 1943 (i v r. 1944). Čísla uvedená v tabulce jsou tedy výrazně ovlivněna našimi pramennými možnostmi a nelze z nich dělat ukvapené závěry o poklesu, respektive vzestupu počtu umučených. Nesrovnatelně vysoké číslo úmrtí v r. 1945 je dáno především obrovským vzestupem úmrtnosti v terezínské Malé pevnosti, která byla zasažena epidemiemi.¹⁷⁾ Z tohoto období máme také úmrtnost v Malé pevnosti doloženu relativně velmi kompletním pramenným materiálem.

A na závěr se pokusíme o odhad — pochopitelně silně hypotetický — počtu všech umučených vězňů Malé pevnosti Terezín. Budeme při tom vycházet z odhadů, které jsme uvedli již u poprav, úmrtí v káznicích a koncentračních táborech. Shrňme naše zjištění v tabulce.

V Malé pevnosti zemřelo	2 500 vězňů
V káznicích popraveno	890 vězňů
V káznicích zemřelo	530 vězňů
V Osvětimi zemřelo	1 190 vězňů
V Mauthausenu zemřelo	880 vězňů
V Buchenwaldu zemřelo	280 vězňů
Ve Flossenbürgu zemřelo	380 vězňů
V Dachau zemřelo	160 vězňů
V ostatních koncentračních táborech	170 vězňů

Celkově počet obětí z řad vězňů	
Malé pevnosti Terezín	6 980 vězňů

jsou uloženy úmrtní listy vězňů Malé pevnosti. Jsou to většinou úmrtní listy vystavované po osvobození na základě různých pramenů (nebyla podchycena zdaleka všechna úmrtí), ale zachovaly se tam — i když v malém počtu — původní „Totenscheine“ a potvrzení gestapa o úmrtí. Hlavním pramenem zpracovávaným ve Státním oblastním archivu v Litoměřicích bylo ovšem torzo vězeňské kartotéky.

6) V případě vězněných žen se nám v rekonstruované kartotéce nepodařilo vzhledem k nedostatku pramenů podchytnout 2/3 osob, ale pravděpodobně jen asi polovinu.

7) Prakticky téměř vůbec nemáme doloženo ukončení věznění u příslušníků jiných států, kteří byli vězněni v Malé pevnosti. Tvořili ovšem jen asi 10 % všech vězňů. Nejpočetnější z nich byli největší občané, posláni z Terezína převážně do Osvětimi a Mauthausenu.

8) V naší kartotéce máme podchyceno 44 úmrtí vězněných žen. Odhadujeme, že počet vězněných žen, které zemřely v Malé pevnosti, nepřekročil pravděpodobně 100 osob. Nižší úmrtnost žen je dána odlišnými životními podmínkami, které byly přece jen příznivější než u vězněných mužů. Ženy nebyly nasazovány na vyčerpávající pracovní komanda a nebyly v takové míře vystavovány kvůli dozorců jako muži. Měly také větší možnost udržovat na celách čistotu. V důsledku toho byly také méně postihovány infekčními chorobami, nejohroženější z nich epidemie skvrnitého tyfu, ženský dvůr vůbec nezasáhla.

9) „Černý sešit“

10) „Sonderbehandlung“ bylo opatření, které je v naprostém rozporu s právními zásadami kteréhokoliv civilizovaného státu. Podle něj mohla služebna gestapa navrhnout vězně nebo skupinu vězňů k „Sonderbehandlung“, tj. k popravě bez soudního rozsudku. Nešlo tedy vlastně o popravu, ale o vraždu. „Sonderbehandlung“ potvrzoval nejprve Himmler, ale později dostal toto oprávnění pro oblast protektorátu K. H. Frank. Popravy na základě tohoto opatření byly prováděny v koncentračních táborech (Mauthausenu, Osvětimi i dalších) a od podzimu 1943 také v terezínské Malé pevnosti. Pozůstalým nebylo oznamováno, že šlo o popravu, ale smrt byla zdůvodněna vymyšlenou diagnózou. V Malé pevnosti to byla většinou srdeční slabost nebo srdeční mrtvice.

11) Ministerstvo spravedlnosti Praha, MLS Praha, proces s K. H. Frankem, Státní oblastní archiv Litoměřice, fond MLS Litoměřice, Lsp 1200, proces s H. Jücklem.

12) Státní oblastní archiv Litoměřice, KT Terezín, kartón 1.

13) Státní oblastní archiv Litoměřice, KT Terezín, kartón 2.

14) Hlubší rozbor je obsažen v článku „Úmrtnost vězňů v terezínské Malé pevnosti v letech 1940 — 1945; in Terezínské listy 7/1977.

15) Archiv muzea Mauthausen A/6/1, kopie Památník Terezín, Sb. Mauthausen, A 319/80.

16) Maršálek Hans: Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen, 2, vyd., Wien 1980, str. 145. Na str. 155—158 uvádí zjištěné případy nepřírodných úmrtí. Někde je i údaj o národnosti. Nejpočetnější případy exekucí Čechů jsou pochopitelně v r. 1942, ale jsou uváděny i v r. 1943 (nejen 14. ledna) a i v r. 1944 a dokonce i v r. 1945. V Mauthausenu a jeho pobočkách byli vězni střílení (někdy pod záminkou měření ranou do týla), věšeni, likvidováni v plynových komorách, zabíjeni injekcemi do srdce atd.

17) Hrozivý růst úmrtnosti v Malé pevnosti ukazuje skutečnost, že v rekonstruované kartotéce máme jmenovitě podchyceno 1256 úmrtí vězňů v r. 1945.

18) Československá statistika, řada XIV, sv. 168 (Praha 1944), sv. 170 (Praha 1945), sv. 172 (Praha 1945), sv. 174 (Praha 1948), sv. 176 (Praha 1949). V těchto statistických přehledech nejsou podchy-
cena úmrtí čs. občanů mimo hranice protektorátu, nejsou uvedena ani úmrtí v koncentračních tá-
borech.

PAMÁTNÍK TEREZIN
národní kulturní památka
telefon 92225 a 92442
knihovna

Dr. Bruno Zwicker a Terezín

MOJMÍR HÁJEK — MIROSLAV KRYL

Zwickerovy osobní osudy před Terezínem

Vlídne rodinné ovzduší poznamenalo dětství a mládí Bruno Zwickera. Vyrůstal společně se sestrami: starší Hildou, velmi mu citově i povahově blízkou, a mladší, veselejší Olgou. V mnohém ohledu bylo toto prostředí neodlučitelné od celého Brunova příštího života.

Bruno byl osobně velmi citlivý, plachý, neklidný až roztěkaný, vždy optimistický, velmi inteligentní, se stálou touhou po novém poznání. Tyto jeho povahové rysy jsem poznal (M. Hájek) z osobních kontaktů s ním za svého vysokoškolského studia sociologie na filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně (1932 — 1937). Byl mi dobrým přítelem, v sociologii ochotným rádce i zasvěceným informátorem.

Brunovo dětství a studium silně ovlivnily jeho názorový růst, který vedl od intenzivního vnímání společenských jevů okolního světa k vědeckému zájmu sociologickému, až posléze vyústil v pokusech o formování dialektické jednoty poznání a práce sociologa s revolučním marxismem.

Vraťme se však k Brunovu dětství. Svým starostlivým rodičům se narodil 17. 2. 1907 v Knínicích u Boskovic. Jeho rodiště leží v geomorfologicky velmi pestré oblasti, ohraničené od východu Dražanskou a od západu Českomoravskou vrchovinou. Sniženinou mezi nimi tvoří zemědělsky úrodná Malá Haná. Nepřekvapí proto, že se Bruno ve svém mládí stýkal hlavně s drobnými či středními zemědělci a s dělníky, zemědělskými či továrními z blízkých textílek v Boskovicích. Názorový profil mu utvářela i židovská populace v Boskovicích, kde se v minulosti nacházelo jedno z nejpočetnějších ghatt na Moravě.

Mladý Bruno byl prostředním členem sourozeneckého trojlístku. Otec Vilém, drobný obchodník smíšeným zbožím, zajišťoval pracně celé rodině průměrnou životní úroveň. Do krámu k němu chodili nakupovat všichni obyvatelé Knínic. Maminka Leonie věnovala svým dětem, a především Brunovi, velkou péči. Výchovně zasáhla do jejich vědomí zřejmě hlouběji než otec. Celou rodinu prolínala vzájemná úcta a láska, která se účinně projevila hlavně v kritických letech věznění v Terezíni. Bylo to pochopitelné i zákonité. Rodiče totiž do výchovy svých dětí vědomě zahrnovali i zájmové živý a sociálně bezprostřední komunikační vztah k jejich okolí; k přírodě, k hodnotám kulturním (knihy, písně, pohádky), hlavně však k člověku, k jeho práci a k lidské společnosti vůbec.

Zwickerova rodina se svým životním způsobem nijak pronikavěji nelišila od ostatního obyvatelstva Knínic. Dorůstající Bruno podléhal především mamincinmu vlivu. Strhovala ho její živá vypravěčská fabulace, dělnické písně i vzpomínky na dětství, které prožila se svými rodiči v Dělnickém domě v Blansku.*)

Celý dětský trojlístek Zwickerovy rodiny byl nadaný. Po absolvování obecné školy v Knínicích vyhodily obě sestry měšťanskou školu v Boskovicích, s Brunem se počítalo na studia. Starší sestra Hilda (nar. r. 1904) prokázala své nesporné organizační vlohy v boskovické textilní továrně, kde zpočátku pracovala jako dělnice a později se stala administrativní pracovnící. Mladší sestra Olga (1908 — 1978) se stala

*) Byli nájemci tamního hostince. — Pozn. M. H.

po vychození obchodní školy v Boskovicích úřednicí v místní textilce. Bruno studoval v l. 1921 — 1929 na reálném gymnáziu v Boskovicích. Svým nadáním, pilí, svědomitostí i houževnatostí výrazně vynikal nad ostatní spolužáky.

Jeho celoživotní přátelé od dob studií, brněnští manželé Jan a Emilie Buryškoví, o něm prohlašují: „Bruno byl výborný žák, absolutně převyšující svou úroveň, znalostmi i inteligencí celou třídu.“ Byl velmi nadaný filologicky i historicky, se zájmem o filozofii. Dobře Bruna charakterizoval jeho latinář, prof. Ošmera: „Ať jsem dal Brunovi jakoukoli otázku, vždy mi na ni odpověděl.“ „Bruno nedělal rodičům na studiích nikdy žádné starosti,“ říká jeho sestra Hilda.

Byl menší postavy, podsaditý, zdravý, ale velmi krátkozraký. Snad s tím souvisela i jeho plachost, nenosil totiž brýle. Jeho nezdolný optimismus ho podepíral i v jeho víře v příští restituci společenské spravedlnosti. Jeho přesvědčení vyvěralo z pevného etického základu.

Nejbližším Brunovým kamarádem z gymnázia byl pozdější středoškolský profesor Jan Buryška, rodák z nedalekých Vascenovic. Jejich přátelský vztah byl trvalý a projevil se i za Zwickerova věznění v Terezíně a to hmotnou i morální podporou. Z jeho ostatních přátel již z gymnazijních studií připomínám alespoň prof. Hrazdírů ze Sebetova, prof. Žilku a pozdějšího lékaře Františka Příbyla ze Sudic. Také ti ho podporovali za terezínské „internace.“

Zvláštní místo ve Zwickerově životě mělo jeho přátelství s Františkem Forealem, o dvě léta mladším kamarádem z boskovického gymnázia. Františkovi byla jeho tetou (matka mu zemřela) předurčena kněžská dráha. Ale studiem si zatím příliš hlavu nelámá. Bruno ho proto téměř denně doma doučoval, a to velmi přísně. Žádnému z nich nevadila jejich rozdílná náboženská příslušnost a zůstali přáteli na celý život. František, jako pozdější premonstrát Cyril, zprostředkoval Brunovi (se souhlasem opata Zaorala) zapůjčení knihy Pavla Stránského „O státě českém“ z knihovny Strahovského kláštera v Praze. Bruno ji potřeboval pro svou vysokoškolskou státní práci v semináři prof. Julia Glüecklicha. Opat Zaoral na začátku okupace nabídl prostřednictvím Cyrila Forala dr. Zwickerovi úkryt na Strahově nebo na Velehradě (místo knihovníka nebo archiváře podle vlastní volby). Bruno však odmítl.

Kromě svých studijních přátel stýkal se Zwicker často i s dělníky, především mladými. Ti jezdili pravidelně do Boskovic nebo do Brna za prací a velmi rádi s ním hovořili. Navštěvovali jej také — stejně jako kamarádi, studenti — i doma v Kninčicích, kde se pak debatovalo o práci, politice, sociálních otázkách, ekonomice, kultuře, zeměpisu, historii, prostě o všem, co je zajímalo. Jednu z takových besed charakterizuje dr. Richard Vinařický (rozmluva s M. Hájkem dne 8. 1. 1961) takto: „Bruno měl doma v pokoji svůj velký pracovní stůl a na něm haldy knih, časopisů i výpisků. Ve zdánlivém nepořádku se sém dobře vyznal. Když se u něho doma o čemkoli zajímal, Bruno zpravidla sáhl do té hromady na stole a vytáhl odtud potřebné údaje.“

Rušivý chaos byl pro dr. Zwickera zcela adekvátní, odpovídal jeho způsobu práce. Své dělnické kamarády zpravidla nabádal k rozšiřování vzdělání, zvláště k osvojení cizích jazyků. Dokonce, podle sdělení sestry Hildy, naučil jednoho z mladých dělníků za společných jízd do Brna poměrně slušně základům franštiny.

Rozsah Brunových kontaktů značně vzrostl v době jeho vysokoškolských studií na filozofické fakultě tehdejší Masarykovy univerzity v Brně. K dřívějším přátelům tehdy přibylí (vědecké a akademické hodnosti jmenovaných patří ovšem až do období po r. 1945): dr. Josef Macháček z katedry dějin filozofie Univerzity J. E. Purkyně v Brně, univ. prof. dr. Pavel Trost, germanista Karlovy univerzity v Praze, doc. dr. Ervín Koukal z katedry pedagogiky Palackého univerzity v Olomouci, univ. prof. dr. Richard Vinařický (Weinstein), významný fyziolog Palackého univerzity v Olomouci, univ. prof. dr. Gustav Riedl, první profesor marxistické filozofie na její nově zřízené katedře na filozofické fakultě dnešní Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Brně a

PhDr. Vilém Bräuner, ředitel pedagogické knihovny v Brně. Scházivali se obvykle v bytě manželů Buryškových na Pražské ulici, někdy i v Kninících.

Vratme se zpět ke Zwickerovu vysokoškolskému studiu na filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně (1929 — 1934). Zvolil si učitelskou trojkombinaci: filozofii, dějepis a zeměpis. Studoval velmi soustředěně, zodpovědně, se širokým okruhem svých zájmů, včetně osvojování cizích jazyků. O úspěšnosti studia svědčí jeho prospěchové zkoušky, absolvované vždy v původních termínech, s optimálními klasifikačními výsledky, a to v rozpětí celé jeho aprobační trojkombinace.

Zwickerovy samostatnosti a jeho vědeckého myšlení si brzo všimli i jeho vysokoškolské učitelé a snažili se ocenit jeho pracovní úsilí aspoň morálně, když už to nebylo možné ekonomicky. Tak se Bruno v průběhu svých fakultních studií stal knihovníkem v Bláhově sociologickém a Chlupově pedagogickém semináři, později nehonoraným asistentem u prof. J. A. Bláhy. Za všechnu svědomitou práci tam dostával jen nepatrnou odměnu. Tato nepřiznivá skutečnost jej však nijak neodradila od vědecké práce, neboť ta stála v pořadí jeho hodnot vždy výše. Proto také svou disertaci „Sociologie práce“ obhájil dříve (27. 6. 1933, poté byl promován doktorem filozofie), než ukončil svou učitelskou aprobaci závěrečnou státní zkouškou, složenou v jednom termínu pro celou trojkombinaci (7. 6. 1934).

Vědeckému zájmu podřídil dr. Zwicker i své věci osobní a citové; odsunul je stranou. Závažné je k tomu svědectví dr. R. Vinařického (rozhovor 8. 1. 1981): „Bruno Zwicker byl vědecky, ale i zájmově neobyčejně pilný a stále aktivní. Ustavičně něco studoval, sledoval, jen banální či frivolní řeči o děvčatech — včetně flirtu s nimi — prostě nikdy nesnášel.“ V téměř pohovoru dr. Vinařický konstatoval: „Před Terezínem byl dr. Zwicker plachý, nesmělý ineprůbojný. O otázkách citových vztahů k děvčeti nechtěl mluvit. Byl v tomto směru ke mně odmítavý, až nevrzlivý.“

Ani značná intenzita studia nevedla u Bruna ke společenské izolaci, ale spíše prohlubovala jeho sociální povědomí. I na svém vysokoškolském pracovišti reagoval bezprostředně sociologicky i lidsky. Jeho pěkný vztah k zaměstnancům (zřízencům) fakulty Leopoldu Ruslerovi v sociologickém semináři, Františku Foltovi v historickém semináři a Karlu Zobačovi v pedagogickém semináři to jasně dotvrzuje.

I při stálém pracovním chvatu snažil se Zwicker najít si alespoň trochu času k odpočinku. Vybavují si jeho živý zájem o rekreačně hraná ping-pongová utkání v pracovním sociologickém semináři. Improvizovali jsme je na sražených stolech při primitivní sílce, ale s normálními míčky a pálkami. Bruno hrával rád, s chutí i vervou. (M. Hájek.)

I když ekonomické zřetele nebyly pro dr. Zwickera rozhodující, byl přece jen nucen existenčně se poněkud zajistit. Využil proto své kvalifikace středoškolského profesora a od 1. 10. 1936 nastoupil na dívčím reálném gymnáziu na Mendlově náměstí v Brně. Z pochybných „restriktivně-ekonomických“ důvodů byl však tehdy jmenován pouze výpomocným učitelem; placen byl podle počtu odučených hodin a na prázdniny ze školské služby propuštěn. Na svém prvním učitelském působišti zůstal dr. Zwicker až do 30. 6. 1937. Od 1. 9. 1937 do 30. 6. 1938 vyučoval na klasickém gymnáziu v Brně v Legionářské ulici a konečně od 1. 9. 1938 až do 30. 6. 1939 působil na městském spolkovém židovském gymnáziu v Brně v dnešní Hybešově ulici; jeho středoškolské pedagogické působení tímto datem končí. Na všech těchto svých učitelských místech vyučoval odborně hlavně předmětům své aprobační trojskupiny; na dívčím reálném gymnáziu na Mendlově náměstí stejně úspěšně i předmětům tuto trojkombinaci doplňujícím, totiž češtině a matematice.

U žáků byl všude velmi oblíben, odborně plně na výši, se širokým kulturním i společenským rozhledem, při němž aplikoval své sociologické poznání na vlastní výchovný a vyučovací proces. Svou učitelskou činnost na jmenovaných gymnáziích kombinoval časově souběžně s prací knihovníka a nehonoraného asistenta na filozofické fakultě. Tak si zajišťoval jakous takous existenci a současně možnost vědecké

práce, pro jejíž účinnost a systematicčnost byl jistě jeho osobní pobyt v Brně nezbytným odrazovým předpokladem a východiskem.

Velmi úspěšné bylo působení dr. Zwickera na městském židovském gymnáziu, na němž učil společně s kolegy profesorem Waltrem Eisingrem (ten přijel z Orlové) a profesorem Arnoštem Leichtrem (přišel z Kyjova). Vytvořili tam dobrý pedagogický „triumvirát“, který se pokoušel o pokrokovou interpretaci učiva i o organizaci ostatních kulturních akcí. Židovské gymnázium bylo jinak přece jen ústavem tradičně buržoazním.

Sám jsem se s dr. Zwickerem od 2. ročníku svých studií na fakultě (1933) pro svůj vzrůstající zájem o sociologii osobně velmi sblížil. Diskutovali jsme o nejrůznějších úsecích naší sociální reality. Zwickerovy názory, pokud se vztahují k zaměření naší studie, v jejím kontextu volně uvádím. Svým odborným zájmem i svými podněty mi dr. Zwicker velmi prospěl v mé další sociologické práci, konkrétně při řešení mé doktorské disertace. (Sociologická šetření moravské vesnice v rozpětí generacím: Neslovice 1904 — 1934; aprobována r. 1937, později doplněna a přepracována vyla i knižně r. 1948).

Měl jsem dojem, že dr. Zwicker se mnou mluví rád a často hovorovou situací se mnou i sám vyhledával. Se svým kolegou, dnes olomouckým docentem dr. Ervínem Koukalem mne také o prázdninách navštívili. Přijeli na motocyklu k přátelským zájmovým, sociologickým i jiným pohovorům do mého bydliště ve Střelcích u Brna, a to ještě za tatínkova působení na myslivně. Vycházeli jsme vždy srdečně, pěkně i přátelsky. O tom věděla také celá Brunova rodina. To mi jistě usnadnilo moje otevřené pozdější rozhovory s jeho sestrou, paní Hildou, a to jak v první redakci mého zpracování Zwickerovy terezinské problematiky v r. 1969, tak i v doplňující její druhé redakci (při besedách s ní v r. 1980 — 1982 ve Valašském Meziříčí či Boskovicích). Při zpracování tematiky této studie to výslovně na více místech jejího kontextu uvádím.

Situace u nás za tzv. 2. republiky v l. 1938/1939 — od Mnichova do 15. března 1939, počátky německé okupace, likvidace židovského gymnázia v Brně znamenají, že se nad Zwickerovými výhledy učitelské a vědecké práce, ale i nad jeho lidským osudem zlověstně zablýskalo. (M. Hájek)

Zwickerova práce vědecká, hlavně sociologická

Tato studie nemůže obsahovat vyčerpávající bilanci Zwickerovy vědecké práce, může být pouze orientujícím přehledem o ní. Jeho rozsáhlé odborné znalosti se týkaly kromě sociologie, v níž bylo těžiště jeho vědeckého úsilí, i pedagogiky a filozofie. Asi od poloviny třicátých let studoval stále intenzivněji marxistickou literaturu: starší klasiku i její novější produkci, pokud mu byla přístupná v překladech a později i v originálech ruských, německých apod. Toto základní pracovní jádro postupně rozšiřoval na další specifické oblasti: historickou, geografickou, ekonomickou i psychologickou. Kromě osobního zájmu jej k těmto oborům vedla také jeho recenzní činnost v Sociologické revui (o ní viz dále), která jej k širokému odbornému záběru nutila.

Nezbytným předpokladem k úspěšné vědecké práci byla Zwickerova filologická průprava, jejíž počátky je nutno hledat již za jeho středoškolských studií na boskovickém reálném gymnáziu. V nich pak soustavně pokračoval po celý život. Jazykové studium nebylo pro Zwickera záležitostí okrajovou, ale podstatnou, cílově záměrnou. Bruno využíval každé volné chvíle (např. cest vlakem, jízdy tramvají apod.) k prohlubování svých jazykových znalostí. Nepřekvapí proto, že kromě důkladného osvojení latiny a němčiny (obojí bylo pro něho jako historika pochopitelné) zvládl dobře i franštinu, jak o tom svědčí státní zkoušky z ní, které úspěšně složil na filozofické fakultě v Brně. O málo později se zabýval i angličtinou, k níž ho vedla tradiční so-

ciologická produkce v USA. Od poloviny třicátých let studoval stále systematictěji ruštinu. Pasivně ovládal i polštinu, italštinu a španělštinu, byl schopen číst i srbochorvatské a bulharské texty.

Zwickerova snaha o rychlou a bezprostřední orientaci ve světové sociologii i v jiných vědeckých oborech toto jeho jazykové úsilí ještě zvyšovala. Byla tedy sociologie spojivým svorníkem všech jeho vědeckých zájmů. Prohlubovala u něho sféru veřejně společenskou i osobní. K tomu se družil také jeho značný etický fond. Dnes se dá těžko rozlišit, do jaké míry byla jeho etičnost podmíněna živými rodinnými tradicemi a čím na ni působil citlivý vztah k sociální realitě. Vliv jeho vysokoškolského učitele, prof. I. A. Bláhy, na nějž nikdy — ani v terezínském „ghettu“ — nezapomínal, byl patrně nejvýraznější. Silicí marxistická orientace, ovlivněna také stále četnějšími kontakty s našimi levicově orientovanými vědci a umělci, výrazně napomohla jeho sociologickému poznání a progresivně mu připisovala plně příští sociální uplatnění. Při své vědecké práci byl Bruno vždy tolerantní k názorům jiných vědců, at patřili do kterékoli kulturní, národní či sociálně třídní oblasti.

Po této stručné charakteristice základních rysů Zwickerovy vědecké práce přistupme k jejím konkrétním projevům.

Prvním z nich byla historická a sociologická analýza díla Pavla Stránského „O státě českém“ (původně v latině, 1. vydání z r. 1634, 2. vydání z r. 1643), zachycující vnitřní poměry v Čechách po Bílé hoře. Zwicker ji vypracoval v semináři prof. Julia Glücklicha jako svou státní práci.¹⁾ Vědecky výraznější je Brunova doktorská disertace „Sociologie práce“, dobově průkopnická; žel dnes asi ztracená. Od poloviny třicátých let uveřejňoval dr. Zwicker příspěvky v odborném americkém sociologickém tisku (hlavně v Social Science Abstracts a v American Sociological Review). V nich zasloučeně referoval o sociologické práci u nás. Přibližně ve stejné době zpracovával dílčí pedagogická a sociologická hesla v Dodatcích Ottova slovníku naučného a v Chlupově Pedagogické encyklopedii. V 5. ročníku Indexu, olomouckého pokrokového časopisu, vyšla Zwickerova stať „Věda o práci“, která tematicky navazovala na jeho disertaci. O těsném sepětí sociologické teorie s praxí svědčí Zwickerův článek „Sociologie a sociální práce“ v 7. ročníku časopisu Sociální pracovnice.

Již v úvodu této kapitoly bylo řečeno, jak důležitou roli ve Zwickerově vědeckém vývoji měla Sociologická revue. Tento vědecký časopis, pro osudy československé sociologie v minulosti snad nejvýraznější, začal vycházet v r. 1930 (tištěn byl v Brně v tiskárně Typie) zásluhou profesora I. A. Bláhy, vedoucí osobnosti Brněnské sociologické školy. Kvalitativně vysoká úroveň Sociologické revue, nejen evropská, ale v některých tematických okruzích i světová, byla zajišťována prof. Bláhou a jeho užší redakční radou (prof. J. L. Fischer, prof. Emanuel Chalupný a prof. Antonín Štefánek). Velkou zásluhu zde měli „výkonní redaktori“ dr. Bruno Zwicker a dr. Antonín Obrdlík. Spolu se širším okruhem domácích i zahraničních přispěvatelů se zasloužili o bohatou obsahovou náplň Sociologické revue, v níž nechyběla ani postupně silící složka marxistická (vlivem prof. Ludvíka Svobody, dr. Bedřicha Václavka i dr. Zwickera). Zvláštností této revue bývaly pravidelné roční přehledy světové i naší sociologické produkce. Dobře čtenáře informovaly i vědecky orientovaly. Psali je systematicky právě dr. Zwicker a dr. Obrdlík. Především oni dva pečovali také o bohatou recenzní náplň Sociologické revue.

Zvláště Zwickerův podíl na jejím vydávání je překvapivě intenzivní a iniciativní. Svou osobní energií i svým značně vyvinutým smyslem pro nutná organizační opatření, spojeným s pocitem zodpovědnosti, pomáhal dr. Zwicker kladně zvládat všechny překážky, které se někdy stavěly v cestu pravidelnému vycházení Sociologické revue. (Účinně ho přitom podporovali jak zaměstnanec sociologického semináře Leopold Rusler, tak ekonomický náměstek ředitele Typie Pavel Hauser). Dr. Zwicker dokázal získat pro spolupráci na vydávání této revue i nás, vysokoškolské posluchače sociologie, tím, že nám svěřoval plnění drobných průvodních úkolů, jako byly ko-

rektury, anotace a názarové práce nejrůznějšího druhu. Přihlížel přitom k pracovnímu zatížení posluchačů, k jejich osobním zájmům i k časovým možnostem.

Velmi zajímavým úsekem Zwickerovy spolupráce se Sociologickou revuí byl jeho bezprostřední styk, osobní i písemný, s jejími pravidelnými čtenáři i s možnými zájemci o ni. Profil čtenářské veřejnosti této revue stejně zajímal Zwickera jako I. A. Bláhu samého. Právem proto prof. Bláha v posmrtném nekrologu po osvobození o této Zwickerově aktivitě napsal: „Byl hlavní silou vši práce, již nová revue vyžadovala, ať už to byla svízelná práce organizační a technická, ať už to byla práce kritická, při níž se mohla plně uplatnit jeho překvapivá schopnost proniknout rychle k jádru problému.“ (Sociologická revue, 1946, č. 1 — 2.)

Kromě organizační, technické a kritické činnosti uplatnil však dr. Zwicker v Sociologické revuí také své tvůrčí schopnosti a publikoval v ní své dvě nejzávažnější sociologické studie: „K sociologii nezaměstnanosti“ (její 1. část vyšla v Sociologické revuí r. 1934, str. 296 — 305, a 2. část v dalším ročníku na str. 34 — 44) a „Soustava a metoda“ (Sociologická revue, 1939, str. 22 — 30).

V práci „K sociologii nezaměstnanosti“ vymezil dr. Zwicker předmětný rozsah i metody sociologického šetření o životě nezaměstnaných. Podklady k ní získal z teoretické i výzkumné akce Bláhova sociologického semináře ve třicátých letech, při níž se použilo techniky dotazníku i ankety s životopisným zaměřením. Na průběhu této akce měl dr. Zwicker také přímý osobní podíl. První část studie se týkala hmotného životního slohu nezaměstnaných (jejich výživy, šacení a bydlení) a projevů jejich rodinného života. Ve druhé části své práce se dr. Zwicker soustředil na vysvětlení skutečnosti, jak nezaměstnanost, jako sociální jev neoddělitelný od kapitalistického společenského řádu, působí u nás svým hromadným výskytem na psychiku nezaměstnaného, jak uvolňuje, posouvá a mění jeho sociální vztahy, postoje i hodnotové systémy. Neváhal přitom vytknout ani širší vývojové trendy této skutečnosti: „Socialisté požadují přestavbu společenského řádu, vyvlastnění kapitálu, kolektivistickou organizaci výroby (komunisté přitom poukazují na příklad SSSR) nebo pro přítomnost hlouběji zasahující opatření sociálně politická.“ (Sociologická revue, 1935, str. 41 — 42.)

Ve své druhé významné studii „Soustava a metoda“ věnoval dr. Zwicker pozornost jednak metodologickým souvislostem vědeckého díla Bláhova, jednak hlubší analýze teoretické problematiky Brněnské sociologické školy vůbec. S touto školou se Zwicker shodoval v základních přístupech k celé sociální skutečnosti. Zaslouží připomenout, že „Soustava a metoda“ musela v r. 1939 vyjít v Sociologické revuí (str. 22 — 30) už pod krycím jménem Z. Bystrý. Pod tímto pseudonymem pracoval Zwicker i v redakční radě této revue.

Uváděné vědecké práce přesvědčivě dokazují Zwickerův samostatný tvůrčí podíl na přínosu Brněnské sociologické školy k vývoji československé sociologie. Postihují i její souběžné trendy se světovou sociologií. Problematika sociologických zřetelů nezaměstnanosti u Zwickera koreluje výrazně s řešením těchto otázek u rakouského sociologa Lazarsfelda a jde vlastně svými výhledy dále.

Závěrem této kapitoly ještě něco o osobním, etickém pojetí vědecké práce u Zwickera. Všude, tedy i v oblasti společenského života, zdůrazňoval vždy odbornost a kvalifikaci vědeckého pracovníka. Proto také na všech úsecích sociologické práce — a vědecké práce vůbec — i v rovině jejich živých mezilidských vztahů a pracovních komunikačních kontaktů prudce odmítal a odsuzoval anonymitu řídicího či mocenského procesu.

Konec třicátých let

Když se protizidovská opatření stávala i v Brně stále bezohlednější, zhoršovala se pochopitelně i Zwickerova situace. Přesto se snažil udržovat nadále své neformální

spojení se sociologickým seminářem fakulty, v jehož prostředí, kterému věnoval předchozí léta své vědecké práce, se cítil dobře. Protože podle nacistických právních předpisů nesměl dr. Zwicker od počátku německé okupace působit dále na fakultě, došlo z podnětu prof. I. A. Bláhy, po dohodě s děkanátem fakulty a s mým souhlasem (M. H.) k řešení, podle něhož jsem byl jmenován pomocným knihovníkem sociologického semináře při souběžném kmenovém úvazku profesora češtiny a filozofie na reálném gymnáziu v Brně — Husovicích. Tak mohl Bruno volně docházet do knihovny semináře a tam podle svých možností studovat. Odbornou sociologickou literaturu si brával někdy i domů. Tento stav trval až do uzavření českých vysokých škol v listopadu r. 1939.

Naposledy jsem se na veřejnosti setkal s dr. Zwickerem na podzim r. 1939 na Ústředním hřbitově v Brně při pohřbu tehdejšího rektora Masarykovy univerzity, literárního historika prof. Arne Nováka. Novák vystupoval v počátcích německé okupace při svých veřejných akademických projevech otevřeně a velmi statečně. Nepřekvapí proto, že jeho pohřeb se navzdory všem německým omezujícím opatřením změnil v mohutnou českou politickou, národní i kulturní manifestaci. Šli jsme při něm v trojstu s dr. Zwickerem a L. Ruslerem. Analyzovali jsme a hodnotili tehdejší situaci i trendy příštího sociálního vývoje u nás. Dr. Zwicker přitom překypoval kritickým optimismem. Ten jej neopouštěl ani v dalších těžkých měsících, kdy jsem s ním ještě několikrát hovořil za jeho stále riskantnějších návštěv v sociologickém semináři.

Po uzavření českých vysokých škol (17. 11. 1939) sílíci nacistická perzekuce přinutila skupinu Zwickerových přátel ze studií omezit schůzky. Dr. Zwicker nadále udržoval kontakty se středoškolskými profesory Waltrem Eisingrem z Podivína a Arnoštem Leichtrem z Kyjova. (S oběma se později sešel v Terezíně.)

Zwickerův velký zájem o veřejné dění a značná sociální aktivita jej již během 30. let více a více sblížovaly s učitelem Oldřichem Blažkem a kulturní levicí. Blažek i Zwicker byli členy Učitelské unie, jež byla velmi pokrokově orientovaná. Komunist O. Blažek byl záníceným marxistou; před okupací spolupracoval v redakci olomouckého časopisu Index s Bedřichem Václavkem, měl velký podíl na činnosti brněnské Levé fronty a psal do Učitelských novin a odborářských časopisů. Zároveň byla jeho pedagogická činnost, kterou vykonával na Brněnsku, významná i po teoretické stránce.^{1a)}

S Oldřichem Blažkem se Bruno znal již z let svých vysokoškolských studií. Jejich vzájemné styky zesílily za Blažkova učitelského působení v Šebetově, v Kninících a v Rájci nad Svitavou. O. Blažek organizoval schůze dělnické mládeže v Adamově a Blansku, pořádal výchovné výlety pro mladé dělníky; významný byl jeho veřejný projev ve Zlíně atd. Pro svou politickou práci získal i dr. Zwickera. Vyhledávali spolu často lesní samoty, aby tam mohli nerušeně pracovat. Jejich spoluprací vznikl text dvou zachovaných politických letáků, a to z 25. listopadu pro sociální demokrata a z března r. 1938 pro KSČ. Koncem třicátých let pomáhal Zwicker Blažkovi zakládat stranickou komunistickou organizaci v Kninících (svědectví Hildy Zwickerové).

V době nacistické okupace se O. Blažek velmi významným způsobem podílel na odbojovém hnutí. Stal se — za KSČ — členem ilegálního Zemského národního výboru v Brně; po politické a organizační stránce významně přispěl k vytvoření této řídicí odbojové složky, jež měla své odbočky na Moravě a spojení i s jinými ilegálními organizacemi.

Po prozrazení konspirační sítě na podzim r. 1939 byl O. Blažek zatčen (stalo se tak v listopadu uvedeného roku). Byl jedním z prvních zatčených členů Učitelské unie. V listopadu 1942 byl nacisty v Berlíně popraven.

Za svého věznění na Špilberku byl podroben krutým výslechům. Podařilo se mu po spolehlivém člověku vzkázat dr. Zwickerovi, že z jejich spolupráce na gestapu nic neprozradil (dle svědectví H. Zwickerové). To jistě B. Zwickerovi ulehčilo jeho „předterezínskou“ situaci v Brně i Kninících.

Zwickerův názorový vývoj ve směru k marxismu byl ovlivňován i jeho stále intenzivnější styky s vedoucími osobnostmi naší kulturní levice, s Františkem Halasem, Marií Majerovou, Jiřím Tauferem, s profesorem pedagogiky na filozofické fakultě v Brně Otakarem Chlupem i s jinými představiteli této ideologické fronty, k níž počítáme také marxistického teoretika Ludvíka Svobodu a literárního vědce Bedřicha Václavka, příslušníky Brněnské sociologické školy. Do ní se svým dílem i názorovým růstem zařadil i dr. Zwicker sám. Novátorsky na tyto Zwickerovy vazby a jejich vývojový význam upozornil začátkem osmdesátých let zesnulý brněnský docent dr. Mojmír Köttner, CSc. (nejvýrazněji ve svém článku „Upřesněný pohled na Bruno Zwickera“ v brněnské Universitas, č. 2, 1981).

S Zwickerovou marxistickou orientací úzce souvisí otázka jeho členství v KSČ. Koncem třicátých let měl Bruno ke komunismu názorově jistě velmi blízko. Organizovaným členem komunistické strany však tehdy ještě asi nebyl. Lze tak soudit ze zachovaného nedatovaného rukopisného listku (zřejmě z konce třicátých let), v němž Oldřich Blažek píše: „Zdá se, že Tě brzy z partaje vylejou (ze sociální demokracie — pozn. aut. M. H.), neboť jsi pro ni příliš levý, přesto, že o našem marxismu podle všeho nemůžeš (?) soudit.“ V době, kdy přišel do Terezína, však Zwicker už členem KSČ byl. Soudí tak Miroslav Kárný ve své odborné recenzi původní verze této studie (jeho dopis dr. Krylovi z 23. 11. 1981). V ní zdůrazňuje, že dr. Zwicker — stejně jako Walter Eisinger — byli členy KSČ už před svým příchodem do Terezína, tak se tam také hlásili a pracovali.

Názorové sblížení B. Zwickera s marxismem jej zcela přirozeně vedlo k touze dovědět se co nejvíce o Sovětském svazu. Při jeho systematickosti to především znamenalo osvojit si dobře ruštinu, aby mohl číst sovětskou literaturu, uměleckou i odbornou, v originále. Proto se od poloviny třicátých let stále více věnoval studiu ruštiny. Intenzita tohoto studia se vystupňovala v období před Terezínem. Pro osvědčení svých znalostí ruského jazyka používal tehdy učebnice Pantělejmona Suchanova „Rusky rychle a přehledně ve dvaceti hodinách“. (Vyšla v pražském nakladatelství Kvasnička a Hampl koncem třicátých let.) Před svým transportem do Terezína ji předal paní Emilii Buryškové s vlastnoručně psaným věnováním, datovaným 21. 3. 1942.

Snaha o poznání sovětské sociální skutečnosti přiměla Zwickera k tomu, aby podle svých časových možností dojížděl — nejčastěji s Oldřichem Blažkem — do Prahy na přednášky univ. prof. Zdeňka Nejedlého o sociálních, ekonomických, politických a kulturních poměrech v SSSR. Přespával přitom obvykle u Halasů. S Františkem Halasem jej pojil kromě názorové shody a osobního přátelství i vzdálený přfbuzenský vztah z matčiny strany. Vyvrcholením Zwickerova zájmu o Sovětský svaz byla jeho účast na turistickém zájezdu do Moskvy a na Ukrajinu o prázdninách r. 1938. Dojmy z této cesty zachycují čtyři dochované pohlednice. První z nich, datovaná 21. 7. 1938, odráží pozitivní zážitky z Varšavy. (Ta byla východiskem k cestování po SSSR.) Druhý lístek s datem 24. 7. 1938 byl odeslán z Moskvy, kam výprava dorazila o den dříve. Je svědectvím kladných pozorování výstavby Moskvy a bohatého životního rytmu v ní. Třetí lístek z 27. 7. 1938 byl odeslán rovněž z Moskvy, a to před nastoupením další cesty na Ukrajinu spojené s návštěvou Dněprogradu a jiných významných míst. Bruno v něm píše: „Snažím se hodně hovořit s lidmi, rusky rozumím slušně.“ Poslední lístek s pohledem na Charkov a Kyjev je datován 30. 7. 1938. Zmiňuje se v něm o návratu domů počátkem srpna a kladně hodnotí svou cestu po Ukrajině: „Máme se znamenitě, hlavně proto, že jsme z ČSR a pokrokoví.“

Dá se říci, že zájezd do Sovětského svazu byl poslední radostnější událostí ve Zwickerově životě, neboť měsíce a roky po Mnichovu mu přinášely stále více nesnází a smutku. K existenčním starostem se družila prohlubující se sociální izolace a po vzniku protektorátu i obavy o osobní bezpečnost.

Bruno byl často nucen střídat vlastní byt v Krátké ulici s pobytem u svých br-

něnských přátel, hlavně u manželů Buryškových. Většinou však v tomto období žil u rodičů v Kninčích, kde přece jen v citlivém rodinném ovzduší nacházel aspoň někdy chvilky klidu a uvolnění. To trvalo do listopadu 1941, kdy byli oba rodiče i sestra nuceně přestěhováni do Boskovic. (Na mladší sestru Olgu, provdanou ve Valašském Meziříčí za železničáře Václava Kubička, podle nacistických zákonů „árijce“, se protizidovská opatření zatím nevztahovala.) Bydleli tam u příbuzných až do svého transportu přes Brno do Terezína. Tento transport (Ac) vyjel z Brna 15. března 1942 a po vyčerpávající jízdě vlakem přijel do Terezína 19. března 1942. Podle vzpomínek paní Hildy prožili cestou vlakem i předtím při soustředění ve Vranovské ulici mnoho nedobrého a ponižujícího. K transportnímu vlaku je v Brně Bruno osobně doprovázel. Jeho samého se zatím příkaz k odsunu do Terezína netýkal. Ale maminka při loučení vyslovila přání, aby za nimi přijel do Terezína co nejdříve.

Proto se dr. Zwicker přihlásil dobrovolně do dalších transportů. Před svým odjezdem do Terezína uschoval u rodiny Buryškovy, bydlící tehdy na Pražské ulici v Brně, část své korespondence, některé knihy, rádiový přijímač, vkladní knížky i nové hodinky. (Prof. Buryška mu za ně přijal své starší hodinky, které si Bruno vzal s sebou do Terezína.) Bylo to tehdy opatření riskantní, ale manželé Buryškoví prokázali opravdovost svého přátelství a vyšli Brunovi ochotně vstříc. Všechny uložené věci Buryškoví pečlivě opatrovali a vrátili paní Hildě a její matce po jejich návratu z Terezína v r. 1945.

Rovněž dr. Zwicker byl před transportem do Terezína několik dní internován ve škole ve Vranovské ulici.²⁾ Ale ani tam nepohasl jeho optimismus a živý sociální zájem. Kolega Buryška, kterému se podařilo Bruna na shromaždišti ve Vranovské ulici navštívit, mi (M. H.) vyprávěl o situaci, které se tam bezděčně stal svědkem. Skupina bývalých bohatých židů, kteří tu společně s ním čekali na odtransportování do Terezína, se ptala dr. Zwickera, bude-li časem restaurován jejich majetek. Bruno jim odpověděl jednoznačně: „Restaurována bude spravedlnost, ne vaše majetky.“

Nadešel 27. březen 1942, poslední den Zwickerova pobytu v Brně. Pozdě večer jej přítel Jan Buryška, zpraven už o jeho transportu, znovu vyhledal ve Vranovské ulici, aby ho v temné noci za živého pohovoru osobně doprovodil až k jeho určenému transportnímu vlaku na hlavním brněnském nádraží. Kolega Buryška vzpomíná, že teprve tam byl od Bruna násilně oddělen bajonety německých vojáků, hlídkujících u odjíždějících transportů. Konečná etapa životních osudů Bruna Zwickera začala.

Bruno Zwicker a terezínský koncentrační tábor

Bruno Zwicker přijel do Terezína transportem označeným „Ac“ 29. března 1942. V té době se železniční odbočka z Terezína do Bohušovic nad Ohří teprve budovala.³⁾ Proto chodily dlouhé zástupy vězňů z bohušovického nádraží do Terezína pěšky a povolených 50 kilogramů zavazadel si jednotlivci nesli s sebou. Nejinak tomu bylo i v případě Brunově, jeho sestry Hildy, otce a matky. Bylo to pro všechny velmi namáhavé, zvláště pro otce, u něhož se začaly projevovat množící se a rychle pokračující příznaky stáří.

Sestra Hilda byla v Terezíně ubytována v Drážďanských kasárnách, kdežto rodiče byli umístěni v tzv. Kavalíru; otec v přízemí, maminka v poschodí.⁴⁾ Paní Hilda charakterizovala ubytovací podmínky své rodiny v Terezíně takto: „Přijeli jsme do Terezína v době, kdy tu ještě bydleli Češi (tzn. původní obyvatelstvo — pozn. M. H., M. K.), kteří byli postupně vystěhováni (od r. 1942). V soukromých domech netekla voda. Starí lidé bydleli v Terezíně v nejhorších kasárnách (Kavalírka), kde bylo děsné prostředí, aby byl uspišen jejich fyzický konec. Vzala jsem si dobrovolně úklid na Kavalírce, abych se dostala k rodičům. Ubytovací poměry tam však byly velmi zlé. V Kavalírce bydlelo až 80 lidí v jedné místnosti, v prostorách mezi palandami se ne-

mohli ani hnout. Na nádvoří tam byly rozkopané hluboké díry, kam chodili mužští obyvatelé Kavalírky na záchod. Často do nich slabostí padali."

"Sudetské" kasárny, určené pro mladé židovské muže, měly ubytovací podmínky jen o něco lepší. Tam byl umístěn několik týdnů po svém příchodu i Bruno Zwicker, než ho přestěhovali do bývalé terezínské školy, kde oddělení péče o děti a mládež („Jugendfürsorge") při samosprávě tábora zřídilo ubikace pro starší chlapce (tzv. domov mládeže — „Jugendheim"). Bruno tam byl zaměstnán jako jeden z vychovatelů (opatrovníků) dětí. V těchto objektech byly pro děti připraveny poněkud lepší ubytovací podmínky, než měli dospělí.

Podle svědectví paní Hildy nebyl Bruno po svém příchodu do Terezína nikdy vážně nemocen, býval vždy optimisticky naladěný a svou humornou pohodu se snažil posilovat i ostatní. Jistě mu prospívaly osobní kontakty s rodiči, které byly od července 1942 poměrně časté, téměř denní. Obvykle navštěvovali rodiče se sestrou Hildou společně, aby jim těžký život v Kavalírce pokud možno ulehčili.

O svých samostatných kontaktech s bratrem v Terezíně paní Hilda uvádí: „S Brunem jsem se nestýkala často. Nevím, zda byl už komunista při příchodu do Terezína, ale tam zakládali s Eisingrem i ostatními ilegální komunistickou stranu. Mívali dost často schůze. Někdy jsme si psávali mezi sebou malé vzkazy na lístky." Dr. Zwicker tu zřejmě zachovával pravidla stranické konspirace. O ilegální činnosti terezínského komunistického podzemí s Hildou téměř nehovořil. Paní Hilda ovšem přiznává, že ona sama se tehdy o jeho stranickou činnost a o politické dění v Terezíně příliš nezajímala. Spíše s Brunem hovořovali o osobních věcech, hlavně o rodičích, o nemocném otci, o sestře Olze a její rodině ve Valašském Meziříčí, o jejím synkovi Milankovi, o došlé korespondenci i o halčících, což bývalo pro všechny vězně v Terezíně „největší radostí". A přece osobní a rodinný zájem nebyl ani v jejich kontaktech výlučný. Paní Hilda opakovaně (při rozhovorech se mnou v lednu a v únoru 1982 — M. H.) vypověděla: „Bruno jistě o Osvětimi a jejím vyhlazovacím charakteru věděl, minimálně dvě léta před svým odjezdem tam. Pochopitelně neznal prováděcí mechanismus. Mně důrazně připomínal: „Nesmíš tím strašit maminku. Nesmíš vylekat lidi. Nedělej žádnou paniku. Kdyby lidé věděli co je čeká, spáchali by sebevraždu."

Za svého pobytu v Terezíně projevoval dr. Zwicker značnou osobní aktivitu, nejen ilegální stranickou a politickou, ale i vědeckou a kulturní. Potřebnou literaturu si opatroval od svých pražských přátel, hlavně od Frant. Halase a Marie Majerové. Z Prahy zasilané knihy se dostávaly úřední cestou v Terezíně do rukou doc. dr. Paula Eppsteina, který rozhodoval o osudu došlých knih. Některé byly zabaveny, některé zařazovány do terezínského knihovny, některé předány adresátům. Doc. Eppstein byl říšský Němec, českým židům ani české kultuře příliš nepřál.⁵⁾ Přestože byl spíše podivín a osobně těžko přístupný, dr. Zwicker za ním vždy znovu docházel, živě s ním debatoval a kupodivu se zpravidla vracel s knihami, hlavně historickými a sociologickými.

Bruna v terezínském táboře velmi zajímaly události na frontách a v politickém světovém dění. Potřebné informace o nich získával nejčastěji od českých protektorátních četníků, těch, kteří se k němu i k jeho sestře chovali slušně — a takových byla (podle slov H. Zwickerové) většina. Jiným informačním zdrojem byly zprávy, zachycované na malém rozhlasovém aparátu, který si terezínští vězni za svého nuceného pobytu v ghettu z nejružnějšího materiálu tajně pořídili. Jako pramen informací často poslouchaly i noviny či jiné zprávy, které do Terezína přinášeli od české veřejnosti členové různých pracovních komand, která měla pracoviště mimo Terezín (zemědělská a jiná) a obvykle se denně vracela do Terezína.

Potřebné informace a údaje mohla Brunovi leckdy poskytnout i sestra Hilda, které to usnadňovala její „pracovní náplň". Byla totiž nasazena do práce při úklidu nejdříve v soukromých bytech terezínských esesáků, pak v úředních místnostech českých četníků a od konce r. 1942 v esesáckých bytech, ve společenských místnostech

a kancelářích komandatury tábora. Společenské místnosti terezínských esesmanů byly kamuflážně nazývány „hotel Victoria“. Byly v nich pořádány, hlavně o pátcích a sobotách, zábavy a pitky. Současně byly tyto klubové místnosti v jistém smyslu i krycí clonou pro oficiální návštěvy, které se občas v terezínském ghettu objevovaly a jejichž frekvence postupně vzrůstala. (Šlo především o různé nacistické komise a inspekce před 23. 6. 1944.) Horší byla práce paní Hildy ve služebních místnostech SS. Sama o tom uvádí: „Tam často leželi na zemi zranění či zabítí lidé. U zraněných jsem při úklidu prováděla jejich základní ošetření, u mrtvých jejich pietní umytí. To všechno jsem dělala zcela sama. Byl to obvykle otravný pohled a další dvě ženy, pomocnice z mé pracovní čety, by jej prostě nesly.“

K paní Hildě samé se podle její výpovědi chovali terezínští esesáci celkem slušně. Po smrti otce Viléma (v lednu 1943) žádala, aby její a Brunova maminka mohla bydlet s ní ve společné ubikaci. Bylo jí to povoleno. „To bylo lepší, protože uklížečky musely být velmi čisté.“ [Nacisté se v Terezíně — tak jako v jiných táborech — báli infekčních chorob a jejich nositelů, vši a blech. Proto vyžadovali, aby vězni zaměstnaní při úklidu v esesáckých prostorách mohli dodržovat osobní hygienu. Jistě také tato skutečnost „nám oběma (tj. Hildě Z. a její matce — pozn. M. H. — M. K.) umožnila přežít terezínského ghetta.“] Snad i v této své pracovní situaci viděla paní Hilda relativně příznivou konstelaci, když v přímém pohovoru (ve Valašském Meziříčí 26. 1. 1981) prohlásila: Bruno snad ani nemusel jít do plynu do Osvětimi.“ Dr. Zwicker se ovšem o záchranu prostřednictvím své sestry zřejmě vůbec nepokusil.

I za relativně přísných hygienických opatření pro úklidovou četu tu paní Hilda stále trpěla chronickými silnými záněty očních spojivek. Vyvolával je zvláště pískání při častých prudkých závanech větru, které byly typické pro terezínské životní prostředí. Následky má ještě dnes. (Paní Hilda nosí brýle s vysokým počtem dioptrií.)

Významné místo ve Zwickerově životě v Terezíně mělo jeho pracovní začlenění v „domově mládeže“ (Jugendheim) v bloku L 417. Působil tam společně s Waltrem Eisingerem a Arnoštem Leichterem, které znal již jako kolegy ze židovského gymnázia v Brně.⁶⁾ Všichni tři měli především dbát o pracovní přípravu svých svěřenců. To byly oficiálně stanovené úkoly. Terezínským pedagogům však šlo o splnění vyšších výchovných cílů v naprosto nenormální situaci (náhrada rodičů, odvrácení nepříznivého vlivu táborového života), zejména však o tajné vyučování dětí, jež mělo zajistit, aby doba strávená v Terezíně nebyla u nich ztracena pro budoucí vstup do mírového života.

Přímý vyučovací proces byl v Terezíně úředně přísně zakázán (stejně jako přednášky pedagogů z „domově mládeže“ pro širší terezínskou veřejnost). Snad právě proto byly lepší konkrétní výsledky improvizovaného vyučovacího přístupu všech tří členů pedagogického „triumvirátu“ (Zwicker — Eisinger — Leichter) i efektivita Zwickerova výchovného působení. Specifické formy jeho aktivního výchovně vzdělávacího i sociálně ideologického postupu by však asi nikdy nebyly tak úspěšné, kdyby se Brunův osobní takt, teoretická průprava a pedagogické mistrovství nesetkávaly téměř vždy se zvýšenou vnímavostí terezínských mládeže.

O pronikavých progresivních i pozitivních výsledcích postupu, dr. Zwickerem vhodně usměrňovaného, rozhodovalo konkrétní řešení situace. V něm, pochopitelně hlavně v terénu jeho praktické aplikace, nemohla chybět ani přímá složka pracovního začlenění mládeže, svěřené do péče terezínských opatrovníků. Zejména takoví pokrokoví pedagogové, jakými byli B. Zwicker, W. Eisinger, J. Stiassny a další, se snažili i v daných a jim vnucených podmínkách pěstovat v dětech kladný vztah k fyzické práci i k těm, kdo jí vykonávají, a osvětlovali jim význam práce pro kolektiv při výchově každého jedince. Výrazně spojovali tyto otázky s marxistickou světonázorovou výchovou, citlivě uplatňovanou.⁷⁾

Všichni, pedagogové i jejich svěřenci, si však uvědomovali, že jsou vězni a že

o svobodné práci nemůže být v podmínkách ghetta řeč. Oficiálně byly děti v Terezíně pracovně nasazeny až od šestnácti let, ale ve skutečnosti pracovaly již dvanáctileté děti. Všechny byly hladové. I když v jejich ubikacích bylo o trochu víc místa než v blocích dospělých vězňů, žily vytrženy z rodinného kruhu, v podmínkách takové sociální koncentrace, která nepříznivě ovlivňovala jejich fyzický i duševní stav (kromě působení dalších nepříznivých faktorů). Pokud šlo o práci pro „domov“ (úklid, donášky jídla z kuchyně a jiné zásobovací a někdy i opravárenské a podobné práce), pomoc menším dětem nebo kamarádům (včetně jedné z nejsmutnějších činností, totiž pomoci při balení zavazadel před transportem z Terezína) či starým lidem v táboře, byla to práce dobrá a záslužná. Ale celou řadu prací musely děti a mládež (tedy i chlapci z „domova L 417“, v němž dr. Zwicker působil) vykonávat v táborových dílnách a zejména v terezínském zemědělství (hlavně při pěstování zeleniny). Tuto práci nelze kvalifikovat jinak než jako otrockou práci dětských vězňů, jež sloužila výhradně esesácké komandantuře tábora.⁸⁾

Těžisté celého kombinovaného výchovného procesu, dr. Zwickerem a jeho spolupracovníky takto uvážlivě projektovaného, zůstávalo však přece jen zakotveno ve specifických způsobech utajeného vyučování kolektivu dětí z bloku L 417 i z jiných ubikací, které do této „terezínské školy“ docházely. S tím vším byl spjat i stále zřejmější odraz doprovodných zřetelů sociálně politických, přirozeně stále více směřujících k marxismu, jenž se v myšlení i jednání B. Zwickera projevoval. (V některých pramenech je uváděn jako vedoucí tajného vyučování v Terezíně.)

Obtížím i jiným „úzkým profilům“ celého postupu odpovídaly i přiměřené formy jeho zajištění a účinné obrany. Po dobu utajeného vyučování musel vždy jeden z chlapců hlídat přímo venku před budovou „domova“ a jiný se současně zdržoval na chodbě, aby včas upozornil vyučujícího i jeho žákovský kolektiv na možné jim hrozící nebezpečí. „... totiž avizovat je, že někdo přichází, kdo by je mohl kontrolovat či udat.“ (H. Zwickerová).

Stále častěji a intenzivněji se přihlašovaly i jiné nelegální formy výchovné práce. K nim patřilo vydávání vlastního ilegálního časopisu Vedem.⁹⁾ V tomto časopise starších chlapců „domova č. 1“ se odráží nejen život ve vymezené ubikaci, ale i v jiných „domovech“ v Terezíně. Za taktního vedení svých vychovatelů utvářeli chlapci sami sebe, svůj vlastní sociální a generační profil. Časopis Vedem vycházel nejdříve v hektografované verzi, později za zhoršujících se celkových poměrů v terezínském táboře byl rozšiřován a alespoň vypůjčován jen v ručních opisech jednotlivých článků či jiných příspěvků. Při nepříznivé terezínské situaci byl realizován mnohdy i na velmi nekvalitním papíře, který si mládež pracně, obětavě a často s krajními obtížemi sehnala na půdách terezínských domů, ve sklepech i ve skladištích. Ale snad i tyto obtížné podmínky pro možnost realizace jednotlivých čísel časopisu Vedem byly pro mládež příznačné, působivé a pozitivní. Plně to odpovídalo mobilizujícímu způsobu, jímž dr. Zwicker a jeho spolupracovníci svou mládež výchovně vedli. Přihlíželi přitom přiměřeně nejen k mentální kapacitě a k duševní hygieně svých svěřenců, ale i ke tvrdým osobním a pracovním formám jejich každodenního života.

V této situaci nepřekvapí, že se revoluční orientace stávala vždy účinnější příčinou celého výchovného procesu. Hledaly se nejrůznější příležitosti, které to umožňovaly: propagace vhodných písní, recitační večery, nacvičování dramatických pásem a příprava divadelních představení. Tuto ideologickou linii měl i časopis Vedem.

Silící propagace revolučních idejí vyvrcholila přípravou vzpomínkové oslavy 1. máje 1943, uspořádané z podnětu W. Eisingera. Důležitý den měl být oslaven jako svátek mezinárodního dělnického hnutí. V mezích daných možnostmi si Eisinger našel dost příležitostí, aby své svěřence poučil o významu 1. máje. (Co jeho oslavy na celém světě znamenají, odkdy se konají apod.) Přitom děti učil i vhodným písním a bojově revolučním básním. Mládež okamžitě jeho záměr pochopila.¹⁰⁾

Dr. Zwicker tedy se svými kolegy využíval každé příležitosti, jak — jako oprav-

dový vědec - humanista — vést své svěřence v „domově“ i všechnu terezínskou mládež v marxistickém duchu.

Snažil se ji vychovávat a učit tak, jako by se nenacházela v mimořádné situaci koncentračního tábora, ale žila v normálních společenských poměrech na svobodě. Brunovi a jeho spolupracovníkům však bylo zcela jasné, že protižidovská diskriminace a vyhlazovací opatření postihují v Terezíně především mládež. Ti z jeho svěřenců, kteří terezínské ghetto a později Osvětim i jiné koncentrační tábory šťastně přežili, po válce svědčili, že tak činil vždy taktně a úspěšně. O Zwickerově bezprostředním vztahu k „domovu“ svědčí také jeho korespondence z Terezína i tragický konec jeho života.

Snad nejtíživějším činitelem pobytu židovských vězňů v Terezíně byl pocit stupňované společenské izolace. Mohli mu čelit dílem vlastní psychickou odolností, dílem úsilím o dostupnou sociální komunikaci. Ta zahrnovala kontakty s mimoterezínským zázemím (korespondence, potravinové balíčky a jiné zásilky) a vazby uvnitř Terezína (rodinné, přátelské, zájmové i politické).

Zwickerova korespondence z Terezína i opačně byla psána německy, byla kontrolována a cenzurována, byla tedy legální. Její ilegální „motáková“ obměna doprovázela legální korespondenci až později. Charakter „motákové“ korespondence byl dán jejím tajným zprostředkováním a rozšiřováním v osobních opisech na listcích, tedy její zvýšenou a utajovanou publicitou pro ty, kdož měli k Brunovi bližší osobní vztah. Pro tuto korespondenci bylo typické použití předem domluvených klíčů, a to ve jmenných či jiných alegoriích a symbolech, sdělně srozumitelných jen těm zasvěcencům, kteří byli do jejího okruhu zahrnuti. Zpravidla se tak dělo po předchozí domluvě ještě z doby před Terezínem. Původní pojetí celé akce se ovšem někdy rozšiřovalo, a tím se hranice mezi „motákovou“ a legální korespondencí v praxi posouvaly.¹¹⁾

Rozesílání Zwickerovy „motákové“ korespondence úspěšně a zodpovědně zajišťoval především dr. Richard Vinařický (Weinstein), a to v souhrě se svým bratrem Maxem Weinsteinem, pracujícím od května r. 1942 do srpna r. 1943 v terezínském uhelném komandu na Dole Kukla (dnes Václav Nosek) v Oslavanech. Tato stočlenná skupina terezínských vězňů měla možnost základní lékařské péče a zpočátku jednou až dvakrát týdně, později i častěji, si vyzvedávat léky z oslavanské lékárny. Přejímáním léků pro terezínské vězně byl pověřen Max Weinstein. Po osobní domluvě s místním lékárníkem PhMr. Josefem Novotným a jeho synem Josefem nechával Max v lékárně korespondenci i jiná sdělení pro bratra Richarda. Dr. R. Vinařický si pro tuto uloženou korespondenci a vzkazy často z Brna dojížděl.¹²⁾ Tak mohl úspěšně organizovat opísování a rozšiřování této korespondence a řídit také pomocnou balíčkovou akci pro dr. Zwickera i pro některé jiné vězně terezínského tábora. Přitom pomáhali i oslavanští horníci. Potřebné kontakty s terezínskými vězni na Dole Kukla zprostředkoval i představitel židovské náboženské obce Prager. (Podle sdělení dr. R. Vinařického z 7. 10. 1981.)

Životní odolnost terezínských vězňů i výhledová možnost jejich fyzického přežití byly do značné míry závislé na postačující výživě. Příděly v táboře pochopitelně nestačily. Proto byly tak důležité balíčkové zásilky potravin zvenčí. Tato podpora zabraňovala ničení vězňů hladem, ale zároveň byla psychickou a sociální pružinou.¹³⁾

Ve Zwickerově případě se balíčková akce uskutečňovala především prostřednictvím „smíšené“ rodiny sestry Olgy Kubíčkové.^{13a)} Ale nezištně a pravidelně zasahovali i ostatní Brunovi přátelé: manželé Buryškoví z Brna, jihlavský dr. Ervín Koukal a zejména už uváděný dr. R. Vinařický. Pro Zwickerovo sociální citění je jistě příznačné, že souhlasil s tím, aby za jeho peníze, uložené před odjezdem do Terezína u sestry Olgy, u dr. Vinařického i na jiných místech, byli do podpůrné balíčkové akce

zahrnutí i jiní vězni ghetta, kterým neměl kdo balíčky posílat a kteří žili v Terezíně ve velmi těžkých podmínkách.

Balíčky určené Brunovi přicházely do Terezína celkem v pořádku. Na jednom ze svých lístků upozorňoval manžele Buryškovy, „aby se zásilkami šetřilo, aby jich nešlo najednou moc“. O obsahu balíčků paní Buryšková uvádí: „Snažila jsem se do nich vkládat nejčastěji trochu mouky a zeleninu, hlavně kedlubny. Posílání máku bylo přísně zakázáno, proto jsem jej expedovala v kulatých plechovkách, polepených papírem a uvnitř obložených krupkami; teprve do nich jsem vkládala mák. Skoro v každém balíčku býval i menší kovový kelímek s tukem. Sádlo i jiné nedostatkové potraviny jsem získávala od manželovy rolnické rodiny z Vanovic.“ Zásilky došlých potravinových balíčků byly obvykle jinotajně symbolicky kvitovány v Brunoově korespondenci. Knihy a psací papíry do balíčků vkládány nebyly.

Zajímavá je technická stránka odesílání balíčků. Rozlišovaly se balíky velké a malé. Velké balíky o váze kolem 20 kg byly terezínským adresátům povolovány jen zcela výjimečně, jedenkrát až dvakrát v roce. Jmenovité povolení terezínské komandantury muselo vždy předcházet jejich odeslání. Mohly být podávány jen na místě k tomu určeném; v Brně se tak dělo na poště v Křenové ulici. Malé balíky pro dr. Zwickera odesílala paní E. Buryšková obvykle z pošty Brno 1 na Poštovské ulici. Říká o tom: „Vcházelo se tam zkoseným průčelím z rohu Jánské a Poštovské ulice. Po několika krocích, asi po třech schůdkách, se vešlo do vstupní místnosti, v níž byla umístěna kovová skluzavka („sjezdovka“), kam se ofrankovaný a adresovaný balíček vložil. Klouzal do vedlejší místnosti a tam se sesul do připraveného koše. Odtud byl už expedován adresátovi. Přímému setkání s personálem pošty jsem se vyhýbala, s nikým jsem nemluvila. Odtud jsem honem spěchala ven, abych už byla z dohledu.“ Anonymita podávaných balíčků zůstala tedy zachována.

Kromě této úřední cesty poštou existovala i jiná neformální spojení s Terezínem. Vězňům ghetta je zprostředkovávali buď protektorátní četníci, přidělení služebně do Terezína, kteří se v převážně většině chovali k terezínským vězňům velmi slušně, nebo terezínská pracovní komanda, hlavně zemědělská, která pracovala mimo tábor a denně se vracela zpět do Terezína. Členové těchto komand přinášeli kromě potravin také léky, dezinfekční prostředky a různé potřebné drobnosti (hřebíky, nitě apod.), předávali i vzkazy, zprávy a informace. Této cesty používal svagr dr. Zwickera Václav Kubíček, který se jako železničář do blízkosti Terezína snaze dostával a zařizoval tímto způsobem potřebné. Jedním z těchto spojení dostal Bruno asi v r. 1943 také balík domácího pečiva a jiných potravin s osobním sdělením od prof. Bláhy a jeho rodiny. Kromě své materiální hodnoty byl pro něj především velkou podporou morální a psychickým povzbuzením. (H. Zwickerová).

O podpůrné akci pro terezínské vězně odborná literatura konstatuje naprosto převažující podíl potravin v balíkových zásilkách. Upozorňuje, že to mělo důsledky osobní i společenské. Prohlubovaly se tak sociální rozdíly v táboře mezi těmi, kteří dostávali balíčky hodně, a těmi, kdo je obdrželi jen občas nebo vůbec ne. Na druhé straně existovaly projevy solidarity a vzájemné pomoci, uvnitř vězeňského společenství v ghettu často dobře organizované, jejichž materiální základ tvořily mj. potravinové zásilky legálně do Terezína doručené.

I když spojení s vnějším světem znamenalo pro terezínské vězně velmi mnoho, samo nestačilo na zajištění jejich psychické rovnováhy. Svízelné okolnosti každodenního života musely být kompenzovány intenzivní činností ve prospěch příbuzných, přátel i širší terezínské veřejnosti. Tak tomu bylo také u dr. Zwickera. Dobře věděl, že věda a kulturní projevy podepřou nejen jeho osobní optimismus, ale byl přesvědčen o jejich kladném společenském účinku. Považoval proto za svou samozřejmou povinnost posilovat svými přednáškami i ostatní vězně terezínského ghetta, především mládež. Tyto přednášky byly součástí stálého boje o sociální vědomí tábora, pro Terezín tak příznačného. Zwickerovy projevy, týkající se sociologie, historie, ekono-

mie, geografie i jiných věd o člověku, měly značný úspěch i popularitu u vězňů — odborníků, ale i u širší terezínské veřejnosti. Netěšily se však zvláštní přízni samosprávy. Proto muselo být jméno přednášejícího leckdy až do poslední chvíle utajeno.

Zwickerova kulturní aktivita byla doprovázena intenzivní politickou činností, totiž spoluprací s ilegálními organizacemi komunistického podzemí v Terezíně.¹⁴⁾ „Stejně jako ve všech koncentračních táborech i v terezínském byla stranická organizace hnací silou a organizátorem boje proti esesáckému vedení tábora a také proti kolaborantské linii části buržoazních politiků v radě starších a jejím aparátu.“¹⁵⁾ Komunisté působili ve výchově mládeže v Terezíně vykonali velmi mnoho v boji o smýšlení vězňů, v tomto úsilí o ovlivnění „duše tábora“. Zásady marxistického řešení národnostní a židovské otázky uplatňovali pokrokoví terezínští pedagogové ve výchově dětí a mládeže a v tomto duchu ovlivňovali i dospělé vězně.¹⁶⁾ „Dr. Zwicker nebyl sice členem vedení (KŠC v Terezíně — pozn. M. H., M. K.), ale patřil k jeho nejbližším a nejmázejnějším spolupracovníkům . . . Velmi výrazně ovlivňoval politickou koncepci celé stranické organizace, základní ideologické dokumenty apod., např. o národnostní a židovské otázce . . . Zúčastnil se překladu Dějin VKS(b), které organizace tajně získala, přeložila a „vydala“, tj. několikrát opsala a použila při školení svých členů.“¹⁷⁾

Závěrem této kapitoly je možno říci, že veškerá Zwickerova terezínská činnost byla logickým vyústěním jeho názorového vývoje a morálních zásad, kterým zůstal věren až do posledních okamžiků svého života.

Osvětím — Zwickerův tragický konec

Zwickerův postoj k pronásledování židů hitlerovským režimem byl zprvu optimistický. Zprávy o hrozbě hromadné likvidace židů považoval nejdříve za jednostranné a přehnané či dokonce matoucí. Od konkrétních svědků (J. Buryška, doc. H. Schimmerling) je znám přímý Brunův výrok ještě z „předterezínského období“ (v počátcích ghetta v podstatě opakovaný): „Nějaký čas přece jen fyzicky pracovat vydržíš.“¹⁸⁾ Pro Hitlera musí být jistě důležitější pracující žid než žid mrtvý. Ten už pro něj nemá žádnou cenu.“ Žel selekce SS přímo na rampě v Birkenau byla pro Bruna jednoznačně negativní — plynové komory.

Zwickerův původní přístup k otázce přežití perzekuce způsobil, že odmítl všechny možnosti své osobní záchrany, a to před Terezínem a snad i v něm. To platí pro nabídnuté vystěhování do USA s příležitostí k sociologické práci (zprostředkovatelem byl doc. Ant. Obrdlík). Rezignoval i na nabídku dr. Pavla Fränkela, brněnského vykladače poezie Otakara Březiny, k odchodu do Švédska, kam se Fränkel už dříve vystěhoval. Negativní zůstal i jeho postoj k podnětu opata strahovského kláštera Zaorala k „pracovnímu“ úkrytu v klášteře (měl být zaměstnán jako archivář či knihovník buď na Strahově, nebo na Velehradě). Ani snad poslední možnost záchrany prostřednictvím sestry Hildy již v Terezíně nebyla Brunem přijata. V září 1944 připadalo v úvahu vyreklamování, ale to by bylo stejně jen dočasné, protože o výběru vězňů do transportů v říjnu r. 1944 rozhodovali v Terezíně již přímo esesáci. Potenciálně byl možný ještě útek, ale ten by byl pro Bruna stejně beznadějný.

Odtransportování z Terezína Zwickerovi zřejmě splývalo v jedno s představou urychleného osvobození postupujícími sovětskými vojsky. Věřil, že ono „pracovní nasazení“ po odjezdu z Terezína přežije. Snad jeho jednání ovlivnil i vlastní optimismus a bytostný humanismus, spojený s pevnou vírou v lepší rysy člověka, ve vítězství práva, dobra i spravedlnosti, tedy hodnot, s jejichž příští realizací spojoval svůj život. Mohlo však také jít o snahu, při Brunově zvýšeném pocitu zodpovědnosti zcela logickou, podepřít svým rozhodnutím ostatní terezínské vězně, především vlastní svěřence z „domova“.

Nikdy již asi nebude možno určit, která z těchto dvou variant je pravděpodobnější. Ale to není důležité. Obě jsou pozitivní a vývojově podnětné. Dokreslují totiž lidský a sociální profil dr. Zwickera a jeho nejvypjatější životní situaci.

Abychom dobře pochopili naznačené souvislosti, je nutné zvážit vše, co je známo o průběhu likvidačních transportů z Terezína v září a v říjnu r. 1944. Terezínští vězni se těchto nařízených transportů obávali stejně, jako předchozích deportací. Věděli nebo tušili, že po odtransportování je čekají mnohem horší útrapy než v Terezíně a nebezpečí smrti je „tam“ mnohem větší. Šifrované zprávy o živoření či smrti, které ve smluvených klíčních došly od odtransportovaných jedinců zpět do terezínského ghetta, byly hrůzné a otřesné.¹⁹⁾

Dne 23. září 1944 nařídili terezínští esesáci sestavení tzv. pracovních transportů s 5000 práce schopnými muži, kteří měli odjet do nově prý zakládaného pracovního tábora. (Po Terezíně byla rozšířená zpráva, nepochybně obratně předávána ze strany SS, že cílem transportů je Riesa u Drážďan.) Byl to podvod. Trasa vedla do Birkenau, kde po selekcích měla čekat drtivou většinu vězňů smrt v plynu. Protože se opozdilo přistavení prvního transportního vlaku, začaly deportace o dva dny později, než bylo původně oznámeno a jejich první vlna trvala od 28. 9. až do 1. října. Zato s nimi bylo odvečeno nejen 5000 mužů, ale i na 500 žen, dětí a dalších rodinných příslušníků, kteří se na základě podlého slibu SS o tom, že se tak budou moci spojit se svými drahými, hlásili vesměs dobrovolně.

Odvlečením mladých mužů se nacisté zbavili skupiny vězňů, která byla schopna odporu, a tudíž nebezpečná pro jejich vražedné plány. Pak přistoupili k faktické likvidaci tábora. Od 4. října následovala taková série transportů, že Terezín byl téměř vyčistěn. (Byla tam ponechána relativně malá část vězňů, mezi nimiž byla velká skupina z těch nejstarších věkových kategorií. Zůstalo např. jen 1406 mužů ve věku od 16 do 60 let! O složení deportačních vlaků, z nichž poslední opustil Terezín 28. října, osobně rozhodovali esesmani z terezínského komandantury i z Berlína, kteří se zde v podzimních měsících r. 1944 zdržovali. Tak masové deportace předtím Terezín, snad s výjimkou hrozného roku 1942, nezažil. Téměř polovina deportovaných pocházela z Čech a Moravy. Z 18 402 vězňů, odvezených do Osvětími od 28. září do 28. října 1944, se po válce v ČSR přihlásilo jen 1574 zachráněných.²⁰⁾

Krátce po 23. září 1944 se dr. Zwicker, spolu s dalšími 2499 muži, povolánými do „pracovních transportů“, musel dostavit na shromaždiště v tzv. Hamburských kasárnách. Po příchodu tam byl zaregistrován a bez lékařské prohlídky určen k nástupu do deportačního vlaku. Souprava byla přistavena až 27. září v noci a 28. září vlak s 2500 vězni odjel.

Účastník tohoto transportu, někdejší student (budeme mu říkat X), po válce vypověděl: „Řekli nám, že přijedeme do Riesy u Drážďan, byl tam nějaký tábor. Byl to podvod. Lidé jeli do Osvětími.“ [Student X jel tímto transportem společně s dr. Zwickerem. Na jeho přání měl v případě, že deportaci přečká, navštívit J. Buryšku a mne (M. H.), aby nám podal zprávu o dr. Zwickerovi. Buryškovu rodinu navštívil v červnu či počátkem prázdnin r. 1945, mne po prázdninách v září 1945 na mém tehdejší sociologickém pracovišti na filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně.]

Transportní vlak z Terezína, v němž jel i dr. Zwicker, dorazil 29. září 1944 do Birkenau. V noci z 29. na 30. září 1944 skončili v plynových komorách všichni, kdož nebyli podle esesáckých hledisek uznáni za práce schopné. Byl mezi nimi i dr. Zwicker. Tak se tragicky předčasně uzavřel jeho časově sice krátký, ale lidsky, vědecky i sociálně plný a opravdový život.

V závěru naší studie je vhodné položit si otázku: Co bylo pro osobnost dr. Zwickera, především v Terezíně, ale i v celém jeho životě typické? Jedním z jeho rysů, převažujícím svým výskytem kvantitativně i kvalitativně v jeho chování i v životních projevech vůbec, byl jeho nezlomný optimismus, vyrůstající z humanistic-

kých i sociálních kořenů, který se ani za okupačních událostí v Terezíně zcela nevytratil. Ve shodě s ním došel politicky až ke své názorové jednotě s marxismem. Nepřekvapí, že svým elánem strhoval i ostatní, zvláště proto, že jeho široký kulturní rozhled, důslednost a otevřenost jeho chování zajišťovaly tomuto optimismu tolik potřebnou společenskou autoritu.

Lidsky i vědecky se Zwicker velmi těšil na blížící se svobodu. Tím spíše, že z kusých náznakových informací dovedl realisticky usuzovat a jasně analyzovat danou situaci a její vývojové trendy. Jeho sociologická erudice mu to plně umožňovala.

Zwickerův předčasný odchod byl nejen tragický pro členy jeho rodiny i početné přátele, ale také neodčinitelnou ztrátou pro československou sociologii. Jeho přístup k sociální realitě, kritický, svědomitý i zodpovědný — spolu s bohatými životními zkušenostmi a s jeho opravdovým, nejen vědeckým, ale i citlivě lidským vztahem ke všem řešeným problémům — by byl v přítomnosti a v rozvojových tendencích socialistické společnosti i v její vývojové kontinuitě jistě potřebný.

Zwickerovo místo v historii československé sociologie a tím i v Brněnské sociologické škole, je vymezeno jednoznačně: pozitivně, výrazně i progresivně. Děje se tak v plné shodě s vývojovým významem jeho předčasně přervaného sociologického odkazu i s jeho osobním profilem. Tedy i v soulase s jeho odborným vědeckým růstem i občanským životem. Touto cestou dr. Bruno Zwicker vždy důsledně šel.

Při ukončení této studie považujeme za svou milou povinnost poděkovat všem, kdož nám ji umožnili vytvořit svými informacemi, vzpomínkami i technickou spoluprací. Bez jejich osobního zájmu a plného pochopení by sotva mohla tato práce vzniknout. Naše díky patří především paní Hildě Zwickerové z Boskovic, osmasedmdesátileté sestře dr. Bruno Zwickera, která terezínské ghetto šťastně přežila a těší se vzácné duševní svěžesti i dnes, prof. Janu Buryškovi s chotí Emilíí z Brna, prof. dr. Richardu Vinařickému z Olomouce, kteří Bruna dobře znali již z mládí. Stejně tak Miroslavu Kárnému z Prahy za jeho cenné rady a informace o Zwickerově pobytu v Terezíně, doc. dr. Hanuš Schimmerlingovi z Prahy, MUDr. Gertě Korgerové ze Zubří za překlad Zwickerovy německé korespondence z Terezína, otci a synovi Hejlovým z Blanska za ujasnění vztahu dr. Zwickera k Oldřichu Blažkovi, paní Jarmile Bochníčkové, univ. prof. Josefu Macháčkovi z Brna, JUDr. Beno Ulrichovi z Brna, PhDr. Jaroslavu Vodičkovi z archivu města Brna, prof. Ludmile Hájkové z Brna za definitivní strojopisnou redakci textu této studie. Nelze však jmenovat všechny, kdož svým zájmem o naši práci přispěli k jejímu napsání.

Oba autoři uvítají, když se jim ozvou (do redakce Terezínských listů) čtenáři této statě, kteří by ji mohli ještě doplnit.

STRUČNÁ BIOGRAFIE Dr. B. ZWICKERA

17. 2. 1907	narozen v Kněnicích u Boskovic
1919—1926	studium na reál. gymnáziu v Boskovicích
1929—1934	studium na filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně
27. 6. 1933	filozofický doktorát (PhDr.)
7. 6. 1934	složil závěrečné státní zkoušky — aprobační trojkombinace: dějepis — zeměpis — filozofie (DZPh)
1. 10. 1936—	profesor [funkčně výpomocný učitel] na dívčím reálném gymnáziu
—30. 6. 1939	v Brně na Mendlově nám., na klasickém gymnáziu v Brně, Legionářská ul., a židovském spolkovém gymnáziu v Brně, dnešní Hybešova ul.
1. 10. 1931—	souběžná práce na filozofické fakultě Masarykovy univerzity (po-

- 1. 10. 1939 mocný knihovník v Bláhově sociologickém semináři a v Chlupově pedagogickém semináři; později nehonoraný asistent sociologie)
 červenec 1938 turistická návštěva SSSR
 27. 3. 1942 příjezd do Terežína
 27. 9. 1944 odjezd s transportem do Osvětimi
 v noci z 29. 9.
 na 30. 9. 1944 smrt v plynové komoře v Osvětimi

ZÁKLADNÍ BIBLIOGRAFIE ZWICKEROVY VĚDECKÉ PRÁCE

- Státní práce: historický a sociologický rozbor monografie Pavla Stránského O stá-
 tě českém (1932—1934)
- Strojopis nezvěstné sociologické doktorské disertace — Sociologie práce (1933)
- K sociologii nezaměstnanosti, 1. část, Sociologická revue, 1934, str. 296—305
- K sociologii nezaměstnanosti, 2. část, Sociologická revue, 1935, str. 34—44
- Soustava a metoda, Sociologická revue, 1939, str. 22—30, pod pseudonymem Z.
 Bystrý.

ZÁKLADNÍ VĚDECKÁ LITERATURA (HLAVNĚ SOCIOLOGICKÁ O DR. B. ZWICKEROVI

Bez nároku na vyčerpávající úplnost uvádíme v tomto přehledu rámcově aspoň tu vědeckou literaturu, kterou považujeme za závažnou:

- Nekrologická charakteristika života, práce i díla dr. Zwickera v redakčním ocenění po osvobození. [Sociologická revue 1946, hlavně příspěvky prof. I. A. Bláhy a prof. J. L. Fischera.]
- Sborník Brněnská sociologická škola, shrnující referáty a diskusní příspěvky z veřejného vědec-
 kého zasedání, uspořádaného katedrou sociologie Brněnské univerzity a jinými zúčastněnými in-
 stitucemi v sále Muzea dělnického hnutí Brněnska [náměstí Rudé armády v Brně] 15. a 16. 4. 1966
- O Brněnské sociologické škole a jejích jednotlivých představitelích, včetně dr. Zwickera, v její
 knižní publikaci: Brněnská sociologická škola. Tato kniha vyšla v rozsahu 124 stran textu nákladem
 Městského výboru Socialistické akademie v Brně v r. 1966.
- Příspěvky doc. dr. M. Hájka, CSc. o B. Zwickerovi ze 2. poloviny šedesátých let, přetištěné v to-
 mo sborníku, a to: Bruno Zwicker, významný představitel Brněnské sociologické školy (1. red., str.
 75—86) a Mnohovrstevnatost Brněnské sociologické školy (str. 87—106), s letmou glosou o Zwic-
 kerově postavení v ní.
- Dr. Bruno Zwicker, představitel Brněnské sociologické školy, 2. redakce. Tato stať M. Hájka byla
 napsána koncem šedesátých let. Publikována byla ve Sborníku prací filozofické fakulty Brněnské
 univerzity, řada G 15 (sociologická), 1971, str. 49—64; přihlédla k původní Zwickerově německé
 korespondenci z terežínského ghetta.
- Další příspěvek M. Hájka Bruno Zwicker (1907—1944) vyšel tiskem v Sociologické čítance, d. III,
 str. 149, nákl. UJEP v Brně 1968.
- Novou časovou redakcí sociologického poznání dr. Bruno Zwickera představuje předkládaná tex-
 tová redakce naší společné studie (M. H., M. K.) Dr. Bruno Zwicker a Terežín. Se svou korespon-
 denční i přilohovou dokumentací byla určena k přetištění v Terežínských listech.
- Výrazný, dílem doplňující, dílem novátorský pohled na dr. B. Zwickera, hlavně na silné vývojové
 kořeny jeho revolučního marxismu, přináší články doc. Mojmíra Köttnera: Aby obraz byl úplný
 [v brněnském deníku Rovnost 28. 7. 1980] a Upřesněný pohled na Bruno Zwickera (Universitas
 1981, č. 2). V literatuře v nich citované jsou bibliograficky zahrnuty i starší příspěvky I. A. Bláhy,
 Miroslava Trapla i Antonína Obrdlíka i novější zwickerovské práce J. Kotouče, J. Ornesta, neúplně
 i M. Hájka.
- Letmá charakteristika B. Zwickera se mihne i v 1. díle otištěných skriptů pražského docenta Anto-

fnna Vaňka „Přehled dějin české a slovenské sociologie“, na str. 154 (vydalo Státní nakladatelství Praha, 1981). Leccos tu v případě Zwickerově zůstává zřejmě otevřeno pro 2. díl těchto skript.

- Hluběji a úplněji je dr. Zwicker postižen v příslušném výkladu skript doc. Mojmíra Köttnera: Vývoj sociologie v českých zemích a na Slovensku. (Vyšlo vlastním nákladem rektorátu UJEP v Brně r. 1981, str. 65—67.) Jde nejen o nový pohled na Zwickerův přístup k revolučnímu marxismu, ale i o některé nové poznatkové souvislosti.
- Konečně je to připravovaná studie Miroslava Kárného o historii ilegální organizace KSČ v Terezi-ně. Má tam vystoupit i zásadní podíl B. Zwickera na stranické práci v tereziňském podzemí.

POZNÁMKY

1) Obyvatele Knínic více než společenský význam Stránského díla zajímala skutečnost, že před poštovní dopravou muselo být pojištěno na částku 100 000 Kč. Když Zwickerovi do Knínic v pořádku došlo, „vzbudilo to tam na poště i ve vesnici veliký poprask. Otec knihu lidem ukazoval, aby viděli, co Bruno dělá.“ Když přijel Zwicker domů, „hněval se na otce, že se to tak nedělá.“ (H. Z.)

1a) Srovnej: K. Čondl — T. Pasák: Čeští učitelé a protifašistický odboj, — Čeští učitelé v protifašistickém odboji (sborník studií a vzpomínek), Praha 1978, s. 13.

2) Pamětní deska na budově ZDŠ v Merhautově ulici č. 32 nám připomíná, že těmito prostorami prošlo postupně 9 397 lidí, židovských obyvatel z Brna a okolí před svým odjezdem do Terezína nebo do jiných koncentračních táborů, odkud se zpět už většinou nevrátili. Zdánlivou rozpornost situace, že pamětní deska je umístěna na ZDŠ v Merhautově ulici a ne ve Vranovské ul. č. 6, kam byli židé před svým odjezdem obvykle soustřeďováni (svědectví Hildy Zwickerové i Jana Buryšky), vysvětlil pracovník archivu města Brna PhDr. Jaroslav Vodička (ve svém telefonátu s dr. B. Ulrichem 23. 3. 1982) velmi prostě. V případě potřeby sloužily za shromaždiště židovských transportů obě budovy. Byly navzájem propojeny úzkou strmou uličkou pro chodce, dlouhou asi 70—80 m. Dnes je v těchto místech komunikační situace jiná. Budova v Merhautově ulici je výstavnější, proto byla deska umístěna na ni.

3) Za těžkých podmínek tuto odbočku dostavěla pracovní komanda vězňů 1. 6. 1943, kdy tam začal provoz. Do té doby musely tisíce deportovaných do Terezína překonávat několikakilometrovou vzdálenost pěšky. — Od 6. 9. 1943 až do 28. 10. 1944 nastupovaly transporty do Osvětimi z tereziňského shromaždiště přímo do vlakových souprav, odvázejících je na smrt.

4) Názvy Drážďanské, Sudetské, Magdeburské aj. kasárny byly původně pojmenovány vojenské objekty, jak jim je přidělila německá fašistická armáda. Název Kavalír (Kavalier — Kaserne) příslušel vlastně již od doby vybudování tereziňských fortifikací patrové pevnostní stavbě, která byla součástí vnějšího obranného valu. Její obytné kasematy se měly v případě obležení a dobývání pevnosti nepřitelem stát zdožní nemocnici, chráněnou pevnostními stavbami před nepřátelskou dělostřelbou. Ponuré, temné a vlhké prostory nebyly však nikdy k ubytování vojska použity. Před 2. světovou válkou již nebyly používány ani jako skladiště. V r. 1942 byl objekt přeměněn na ubikaci pro staré vězně (byli tam též umístěni duševně chofí), kteří tam živořili a umírali v hrůzných podmínkách.

5) Tento, v pořadí druhý představitel tereziňské Rady starších (Judenältester) byl nacisty zastřelen v Malé pevnosti 27. 9. 1944.

6) Také mně (M. H.) byli kolegové dobře známi z let společných předválečných studií na filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Eisinger a Leichter měli aprobační skupinu čeština — němčina, já sám češtinu — filozofii. Naše vzájemné kontakty byly poměrně živé a četné.

7) Dochoval se jedinečný pramen, který všechny tyto skutečnosti ve velmi výrazné podobě zrcadlí. Je jím „časopis“, který si tajně vydávali Eisingerovi svěřenci z kolek-

titou č. 1 („Republika Škid“). [Název tohoto „domova“ byl převzat, s největší pravděpodobností Zwickerovou zásluhou, ze sovětského prostředí, podle internátní školy pro bezprizorné děti v porevolučním Petrohradě — „Škola socialno — individualnogo vospitanija imeni Dostojevskogo“.] Originál těchto dětských novin, jejichž číslo bylo sestavováno jednou za týden a v pátek večer na společném shromáždění „domova“ (pravdělně se zúčastňoval také B. Zwicker) předčítáno, získal r. 1972 Památník Terezín. Viz: dokumentační oddělení Památníku (DOPT), kart. 6b, i. č. A 1317.

8) Srov. zejména: K. Lagus — J. Polák: Město za mřížemi, Praha 1964, str. 216—217

9) Nejnověji o Eisingerově pedagogické činnosti v Terezíně a „časopise“ Vedem (se zmínkou o velmi důležité roli, již ve výchově právě těchto chlapců sehrál dr. Zwicker) viz třídníou studii: J. Škochová: Dětskij dom 1 v L 417 (Republika Škid) v konclagere Terezín. Judaica Bohemiae, r. XIV, 1978, č. 1, dále tamtéž roč. XVI, 1980, č. 2, a dokončení: Children's Home I in L 417 „The Republic of Shkid“ in the Concentration Camp of Terezín, Part. III. Judaica Bohemiae, r. XVII. 1981, č. 1.

10) Eisingerovo jednání však bedlivě sledovalo sionistické vedení oddělení péče o mládež při samosprávě tábora. Důrazně žádalo vedení samosprávy, aby byl prof. Eisinger potrestán, aby mu byla zcela zastavena výchovná činnost a aby se musel z „domova“ vystěhovat. Proti Eisingerovi bylo zavedeno příslušné disciplinární řízení a po jeho ukončení měl být na několik týdnů odvolán z „domova“ č. 1. (To se také stalo.) Kromě toho se měl z diskriminačních důvodů (ohlašovaných ovšem jako důvody pedagogické) odstěhovat do jiné ubikace, aby tak bylo na minimum zmenšeno jeho přímé působení na mládež. (Dosud spal na jednom z třípatrových kavalců v jedné z bývalých školních tříd společně se čtyřiceti chlapci „svého domova“.) Na podporu W. Eisingerova vystoupil velmi energicky a zásadně dr. Zwicker. Vedoucímů představiteli terezínské Rady starších doc. P. Eppsteinovi napsal rozhodný protestní přepis, v němž výrazně poukázal na to, co by jednostranné disciplinární potrestání Waltra Eisingerova znamenalo nejen pro něho samého, ale především pro dosažené výchovné výsledky, které nedlouho předtím byly hodnoceny jako kladné, ba dokonce jako vynikající. Rozhodný tón Zwickerova přepisu, jeho otevřenost a stylistická pohotovost měly — zdá se — úspěch. Doc. Eppstein a celá Rada starších se v podstatě rozhodli pro kompromis, podle něhož měl být Eisinger na 6 týdnů zbaven své funkce vychovatele a dočasně z „domova“ vystěhován. Měl tedy ve svém konečném dopadu Zwickerův přepis přece jen kladný účinek, neboť Walter Eisinger výhledově mohl ve své práci vychovatele (a zřejmě i v jejím širším sociálně politickém odrazu) dále pokračovat. (Kopie Zwickerova dopisu se dochovala v autentické podobě. Bruno ji svěřil do úschovy své sestře, v jejímž majetku je dodnes.)

Walter Eisinger byl po svém příchodu do Terezína zřejmě už komunista, organizovaný a angažovaný. Odkdy trvalo jeho členství v komunistické straně, se mi (M. H.) nepodařilo zjistit. Jako komunista, tehdy asi ještě neorganizovaný, vystupoval W. Eisinger už za svých studií na filozofické fakultě v Brně. V tomto směru se ještě jednoznačněji projevoval za svého učitelského působení na židovském gymnáziu v Brně. Svým komunistickým přesvědčením se netajil ani v Terezíně, i když někdy s doprovodným humorným podtextem, v němž narážel na citový vztah k dívce, pocházející z podnikatelského prostředí. Svým revolučním marxismem působil Eisinger velmi intenzivně na B. Zwickera, i když jejich vztah v tomto směru byl jistě vzájemný. Pro své komunistické přesvědčení měl Eisinger pochopitelně stále spory, jak s vedením „domova mládeže L 417“, tak i s některými dalšími představiteli terezínské samosprávy.

11) Více je zřejmé z přílohy této korespondence k naší studii.

12) Z terezínské korespondence po trase „Zwicker — Vinařický — manželé Buryškoví“ zůstalo zásluhou manželů Buryškových zachováno 27 opsaných lístků (opisy pořídil dr. Vinařický), 3 doprovodné Brunovy lístky z Terezína, a hlavně 2 auten-

tické korespondenční listky, psané dr. Zwickerem a odeslané přímo z Terezína. Viz obrazovou přílohu k této studii.

13) Podle odborné literatury, zejména práce H. G. Adlera: *Theresienstadt 1941—1945* (Tübingen 1960, 2. vyd., str. 90, 93, 100, 127—128, 576—578): Legální poštovní styk terezínských vězňů s okolním světem byl až do září r. 1942 velmi omezený, ba možno říci, že pro jejich většinu nerealizovatelný. Teprve od 16. 9. 1942 byl uvolněn a první zásilky balíčků (potravinových zásilek) do tábora byly podle dosud známých údajů zaznamenány až od října r. 1942. Od této doby až do konce existence tábora byly balíčky vždy dopravovány (stejně jako veškerá pošta zvenčí) na poštovní úřad do Bohušovic n. Ohři. Tam je přebírala táborová pošta, jejíž výdejna je po prohlídce a zabavení zakázaných věcí vydala adresátům. Největší počet zásilek pro terezínské vězně od soukromých osob pocházel z Čech a Moravy.

13a) První potravinový balíček dobrot dostal od ní Bruno 3. 2. 1943. Je to zřejmé z jeho lístku manželům Buryškovým, jehož fotokopie je jednou z příloh k naší studii.

14) Historii komunistické organizace v terezínském táboře zpracovává Miroslav Kárný. Připravovaná studie i doprovodná dokumentace umožní pochopit činnost dr. B. Zwickera v Terezíně v širším kontextu.

15) M. Kárný: *Pravda, ale ne celá. Příspěvky k dějinám KSČ, roč. II, 1962, č. 2, str. 287.*

16) *Srovnej tamtéž, str. 288.*

17) *Dopis M. Kárného M. Krylovi z 23. 11. 1981*

18) Je to zřejmě narážka na nevalnou Zwickerovu fyzickou kondici. S ní ovšem kontrastuje svědectví R. Vinařického (16. 10. 1981) o konkrétní situaci z třicátých let, při níž viděl za své návštěvy u Zwickerů v Knínicích Bruna opalovat se na zahradě v trenýrkách. Byl prý to „docela statnýpořízek“.

19) Podrobněji viz zejména: M. Kárný: *Terezínský rodinný tábor v Birkenau (Pokus o rekonstrukci jeho historie)*. Sborník historický, Praha 1979, č. 26, str. 244—245, 253—271.

20) Podrobněji srovnej: K. Lagus — J. Polák: *Město za mřížemi, Praha 1964, str. 236—245, 331, 351.*

Příloha

Výbor z terezínské korespondence dr. Bruna Zwickera

EDIČNÍ POZNÁMKA

Nejvíce dochovaného textu Brunovy korespondence pochází z r. 1943. Tehdy byl poštovní styk terezínských vězňů „legalizován“ v piném rozsahu, korespondence však musela být doručována prostřednictvím Židovské náboženské obce v Praze. Přímý poštovní styk byl možný jen s těmi terezínskými vězni, kteří byli odkomandováni (přítom nezáleželo na tom, zda z Terezína nebo ze svých bydlišť) do tzv. venkovních pracovních komand. Tato komanda byla registrována jako pobočky terezínského tábora. Do podzimu r. 1943 byla však drtivá většina jejich původních příslušníků, čili vězňů umístěných v uvedených skupinách, deportována do Terezína a sdílela osud ostatních.

Těchto okolností, poměrně příznivých pro poštovní styk, využil dr. Zwicker. Od ledna do srpna r. 1943 posílal téměř pravidelně jednou týdně poštovní listky Maxi Weinsteinovi, který byl společně se skupinou židovských vězňů (mužů) nasazen na práci v oslavských dolech (k jeho osobě viz blíže kapitola o terezínském věznění dr. Zwickera). Pisatel ve zmíněných listech odpovídal souhrnně všem, kteří mu do Terezína napsali, děkoval jim za projevy přátelství a věrnosti a sděloval zprávy o svých nejbližších, nově přichozích do Terezína, o zdravotním stavu a životě v Terezíně (v rámci možnosti, zejména vzhledem k cenзуře).

V originále byly listky napsány německy (oficiálně bylo povoleno psát jen v tomto jazyce) a adresovány Maxi Weinsteinovi do Oslavan. Výňatky z této korespondence jsme rozdělili a komentovali následujícím způsobem:

1) **Korespondence výrazně zaměřená k osobě Brunova synovce Milana („Milanek“)**, syna sestry Olgy, provdané Kubíčkové. V některých zprávách z ledna a února r. 1943 figuruje toto jméno zároveň jako kryptonymum J. V. Stalina a symbolizuje sovětské vítězství u Stalingradu. O bitvě na Volze se Bruno dozvěděl ze zpráv sestry Olgy a od přátel. Podle svědectví sestry Hildy si je rovněž přečetl v nacistických novinách, které byly po určitou dobu v Terezíně vyvěšovány. Později, kdy porážka nacistických vojsk se již stala naprosto zřejmou, nebyl již pražský nacistický deník „Der neue Tag“ do tábora dodáván a jakýkoliv tisk zde byl přísně zakázán. Při jednom čtení uvedených novin Bruno ke své sestře poznamenal: „Das Heldenlied von Staligrad ist aus. Labutí píseň.“

2) **Pedagogická činnost dr. B. Zwickera v Terezíně.**

3) **Vztah k profesoru Inocenci Arnoštu Bláhovi.** V textu je nazýván „sociolog“, „Ernest“, „Arnošt“, je zašifrované míněno v poznámkách o „fakultě“, přičemž pisatel je ukryt v pojmenování „náš mladík“.

4) **Jiné momenty Brunova života v Terezíně** (vlastní studium, zejména cizích jazyků, ale i sociologie, vztah k rodině). Dr. Zwicker se v Terezíně zdokonaloval v ruském jazyce, učil se také španělsky. Jeho pracovní zařazení v táboře mu umožňovalo dále studovat; byl tak prosazen cíl, aby doba v Terezíně nuceně strávená nebyla pro tohoto mladého, velmi nadaného vědce a pedagoga ztracena. Jako v mnoha podobných případech (ve sféře talentovaných vědců v oblasti vědy i umění) byl uvedený záměr zhačen nacistickou vražednou mašinerií. — „Hilda“ = Brunova sestra vězněná v Terezíně; „Walter“ = W. Eisinger (deportován do Birkenau stejným transportem jako Bruno, tj. 28. 9. 1944, zahynul v Buchenwaldu 15. 1. 1945); „Hans“ = profesor Jan Buryška, „Richard“ = R. Weinstein (profesor Vinařický); „Iglauer“, „Erwin“, = Ervín Koukal (pozdější docent pedagogiky na Palackého univerzitě); Schebetauer = prof. Hrazdřa.

1)

[...] Milanek nám psal, rodiče musí mít z něho velkou radost.

28. ledna 1943

Psáno 17. 2. 1943 v Terezíně

[...] Dostali jsme také listky od Olgy, 1. 2. radostnou zprávu o Milančovi.

[...] Právě dnes, na své narozeniny jsem dostal sladké pozdravy od Olgy. Je skutečně jarní počasí, všude (podtrženo námi — M. H., M. K.).

Z února 1943

[...] Všem jsme (za pozdravy a zprávy) nesmírně vděční. To je nyní nejdůležitější. Také malý milý Milanek nám dvakrát napsal, nezapomněl na mé narozeniny.

[...] s časným jarem jsem velmi, velmi spokojen.

3. 3. 1943 (došlo 11. 3.)

Blahopřeji svému synovci Milančovi k třetímu narozeninám, Richard se snad postará za mne o dárek [...]

Psáno 10. 3. 1943 (došlo 17. 3. 1943)

Od mého posledního listku jsme obdrželi opakovaně třikrát velmi krásné pozdravy od Olgy (z prvních březnových dnů). Olga myslí na všechno. Také malý Milanek pravděpodobně něco připsal. Největší poděkování, jsme velmi spokojeni. Snad půjde vše dále opravdu dobře.

[...] Také Milanek zažil svou velkou radost.

25. 3. (psáno 18. 3. 1943)

28. 4. 1943

[...] Také tento týden mi Richard a Hans připravili dvojí radost. Milančův obraz způsobuje velké potěšení.

- 2) 17. 2. 1943
 (...) Leichter a Müller pracují jako opatrovníci mládeže.
3. 3. 1943
 (...) Práce s dětmi je nyní na jaře mnohem radostnější.
18. 3. 1943
 (...) Tvoji mladí přátelé pracují hlavně v zahradnictví, také ve výrobě.
28. 4. 1943
 (...) Chodím teď častěji s našimi hochy do zahrad, kde pracují. Venku je čím dál krásněji.
19. 5. 1943
 (...) Chci Ti říct něco o našem domově mládeže. Bydlí u nás asi 280 hochů ve stáří od 10—14 let. Část starších chlapců pracuje, zvláště v zahradě, mladší zaměstnáváme v domově a na hřišti u budovy — zvláště fotbal je velmi populární. Květnová nálada je velmi dobrá, Tvoje jistě také.
26. 5. 1943
 (...) V sobotu tu bylo slavnostní otevření velkého hřiště na baště, zúčastnilo se přes 2000 mladých. Krásná podívaná a mnoho nadějí.
30. 6. 1943
 (...) Mám nyní možnost pracovat venku v přírodě — krajina tu má mnoho krás.
3. 8. 1943
 (...) Nyní mám volno, chci také několikrát pracovat tady v zemědělství. Znáš mou lásku k venkovu.
- 3) 11. 2. 1943
 (...) Život zde dává možnost k mnoha pozorováním, jak různé skupiny lidí a typů jsou zde zastoupeny. Myslím při tom často na svého sociologa, snad je zdrav. Mám příležitost číst i vědecké knihy.
18. 3. 1943
 (...) Jsem velmi potěšen i zprávou o dr. Ernestovi.
5. 5. 1943
 (...) Jsem velmi spokojen s Tvou náladou. Těším se na společnou práci, máme oba jistě často tyto myšlenky. Hlídej si jenom tentýž realistický názor jako dřívě. Náš mladík je tu ještě dost nepraktický. Často opět zřetelně vzpomínám na Arnošta. Život má tedy svůj pravidelný rytmus — to je opravdu dobře.
11. 8. 1943
 (...) Tvá zpráva o fakultě mě uspokojuje. Věřím, že uvažuješ realisticky (žádné snění). Mám ještě několik dní volna, dosti čtu.
28. 12. 1943
 (...) Přicházím teď častěji do styku s Arnoštem.
- 4) 9. 1. 1943
 (...) Mám tu příležitost pracovat i ve svém oboru.
28. 1. 1943
 Přišlo nyní mnoho známých ze Zlína, napíšu Ti ještě, kdo z nich je s námi.

11. 2. 1943
[...] Když dostávám tak srdečné pěkné pozdravy tak pravidelně, jde všechno mnohem lépe.

17. 2. 1943
Matka bydlí ode dneška v téže světnici jako Hilda, obě z toho mají velkou radost, takže jejich adresa je nyní tatáž: / HV (byly to tzv. Drážďanské kasárny — poznámka editorů), pokoj 214.

Z února 1943
[...] Nejlepší pozdravy Hansovi, Richardovi, Schneiderovi, Schebetauerovi a všem přátelům. Hans ať napíše Erwinu Iglauerovi.

Tvůj Bruno

3. 3. 1943
[...] Tento týden jsem dostal všechny čtyři velmi krásné laskavé pozdravy od Olgy, mimo to ještě z Brna. Vše je v nejlepším pořádku. Je velmi, velmi dobré, že se na nás tak mnoho myslí, a já Ti musím znovu opakovat, jak je to pro náš dobrý pocit nyní důležité. Hlavní je, že pozdravy přicházejí správně a včas, mohou to být i zcela obyčejné pozdravy. Jsem přesvědčen, že moji přátelé (na mě nezapomenou).
[...] Se svým studiem řečí jsem velmi spokojen, dělám další pokroky.

10. 3. 1943
[...] Největší poděkování, jsme velmi spokojeni. Snad půjde vše dále opravdu dobře.
[...] Naše milá maminka si tu vyhledává stále trochu zaměstnání, pere naše prádlo (musí se tu dosti práť) a podobně. Večer tu bývají častěji přednášky a jiná kulturní představení, někdy chodím s Hildou. Jsme šťastni, že jaro je letos tak krásné.

18. 3. 1943 (došlo 25. 3.)
[...] Prožili jsme velmi dobrý týden, tak jako stále v posledních dvou měsících. Připadá mi těžké vyjadřovat Tobě a všem přátelům svou vděčnost stále jen slovy, učiním to později lépe. Zítra chceme pěkně oslatit Hildiny narozeniny.
[...] Píšeš, že bys někdy potřeboval mou radu. Znáš přece mé zásady, a jak vím, budeš podle nich jednat. Zůstaň jen stále zdrav, zdraví je pro nás to nejdůležitější.

24. 3. 1943 (došlo 2. 4.)
[...] Radostnou jarní náladu pocituješ jistě tak jako já, přeji Ti jen dále pevné zdraví.
[...] Zažil jsem tu svůj první výroční den 27. března, zjišťuji při tom, že jde vše mnohem lépe, zvlášť v posledních měsících. Jsem přitom velmi zavázán svým přátelům. Mám největší chuť pracovat.

15. 4. 1943
[...] Uč se, jak nejvíce můžeš. Trochu času už se najde!

22. 4. 1943
[...] V posledním týdnu mi můj Erwin připravil dvojnásobnou radost, patří k mým nejlepším přátelům, budu s ním zase pracovat. Richard a Hans mi pěkně napsali. Byl jsem zvyklý s nimi o mnohém rozmlouvat. Víš, že mé zásady jsou stále pevnější. S letošním jarem jsem velmi spokojen.

12. 5. 1943
[...] Ze zdejších novinek: V těchto dnech byly zavedeny ghetto—peníze.

20. 7. 1943
[...] Své studium řečí bys měl provádět ještě pilněji. Jednou Tě přece zkontroluji.

27. 7. 1943
[...] Nad Tvým lístkem Waltrovi jsme se spolu srdečně zasmáli. I jinak vše v dobré náladě, právě jsou nejkrásnější letní dny.

{...} Mám dost času ke čtení i přemýšlení, určitě by Tě mnoho z toho zajímalo. Vzpomínáš si, že jsi byl právě před 2 lety v Knánicích?

3. 8. 1943

{...} Krásné dny, které máme, trávíme opravdu tak radostně jako nikdy předtím. Přitom mé studium řečí pěkně pokročilo, mám také možnost konverzovat (jsou tu velmi dobří znalci řečí).

{...} Walter srdečně zdraví. Jeho písne jsou u nás velmi populární.

RECENZE

MIROSLAV KRYL — LUDMILA CHLÁDKOVÁ, POBOČKY KONCENTRAČNÍHO TÁBORA GROSS-ROSEN

ve lnářských závodech Trutnovska za nacistické okupace,
LNÁŘSKÝ PRŮMYSL,
PŘÍSPĚVKY K DĚJINÁM,
SUPPLEMENTUM, 1,

TRUTNOV 1981, 96 STRAN, 14 OBRAZOVÝCH PŘÍLOH

K poměrně málo probádaným oblastem dějin nacistické okupace našich zemí patří problematika využívání pracovních sil vězňů a zavlečených osob ve prospěch nacistického hospodářství. V době okupace byla na území odtrženého pohraničí zřízena řada táborů nucených prací, které byly podřízeny dozoru SS.

Předkládaná studie se zabývá jednou stránkou tohoto procesu — zřizováním poboček koncentračního tábora Gross-Rosen na území Trutnovska, v nichž byly vězněné židovské ženy využívány k práci ve lnářských závodech.

I když o tomto tématu bylo psáno již dříve, přesto zůstávalo doposud v tomto směru mnoho neobjasněných otázek. Badatel zabývající se tímto úsekem dějin narážel na základní problém, kterým je nedostatek vlastního archivního materiálu koncentračních táborů (ten byl poraženými nacisty většinou ničen, aby tak byly zhlazeny stopy jejich bestialní činnosti).

Je proto třeba považovat za zvláště cenné, dochoval-li se v některém archívu materiál této povahy. Takovéto zlomkovité prameny existují v několika ar-

chivních fondech podnikového archívu n. p. Textlen v Trutnově, kde byly autory pečlivě prostudovány a využity. Ačkoliv se jedná o pouhá torza písemností vztahujících se ke sledovanému tématu, mohli autoři porovnat tyto archiválie s úředními poválečnými materiály, soudními a vyšetřovacími spisy, zprávami pamětníků a výpověďmi přímých svědků.

Výsledkem této metody bylo, že se autorům podařilo ve velmi zdařilé studii podat plastický obraz činnosti poboček koncentračního tábora Gross-Rosen hned z několika hledisek.

Pečlivým rozбором archivního materiálu se jim naskytla možnost nejen opravit a doplnit údaje uváděné v dosavadní literatuře, ale přinést i řadu nových, zcela neznámých faktů.

V první části studie uvedli autoři přehled všech táborů na Trutnovsku, jejich vznik a vývoj doplněný tabulkami s místem určení, rokem vzniku a „osazenstvem“. Dále se pak zabývali jednotlivými lnářskými firmami na Trutnovsku, které využívaly otrocké práce vězňů židovských žen. Mezi sedmi zjištěnými firmami zvláště vynikala firma J. A. Klu-

RECENZE

MIROSLAV KRYL — LUDMILA CHLÁDKOVÁ, POBOČKY KONCENTRAČNÍHO TÁBORA GROSS-ROSEN

ve lnářských závodech Trutnovska za nacistické okupace,
LNÁŘSKÝ PRŮMYSL,
PŘÍSPĚVKY K DĚJINÁM,
SUPPLEMENTUM, 1,

TRUTNOV 1981, 96 STRAN, 14 OBRAZOVÝCH PŘÍLOH

K poměrně málo probádaným oblastem dějin nacistické okupace našich zemí patří problematika využívání pracovních sil vězňů a zavlečených osob ve prospěch nacistického hospodářství. V době okupace byla na území odtrženého pohraničí zřízena řada táborů nucených prací, které byly podřízeny dozoru SS.

Předkládaná studie se zabývá jednou stránkou tohoto procesu — zřizováním poboček koncentračního tábora Gross-Rosen na území Trutnovska, v nichž byly vězněné židovské ženy využívány k práci ve lnářských závodech.

I když o tomto tématu bylo psáno již dříve, přesto zůstávalo doposud v tomto směru mnoho neobjasněných otázek. Badatel zabývající se tímto úsekem dějin narážel na základní problém, kterým je nedostatek vlastního archivního materiálu koncentračních táborů (ten byl poraženými nacisty většinou ničen, aby tak byly zhlazeny stopy jejich bestialní činnosti).

Je proto třeba považovat za zvláště cenné, dochoval-li se v některém archivu materiál této povahy. Takovéto zlomkovité prameny existují v několika ar-

chivních fondech podnikového archivu n. p. Textlen v Trutnově, kde byly autory pečlivě prostudovány a využity. Ačkoliv se jedná o pouhá torza písemností vztahujících se ke sledovanému tématu, mohli autoři porovnat tyto archiválie s úředními poválečnými materiály, soudními a vyšetřovacími spisy, zprávami pamětníků a výpověďmi přímých svědků.

Výsledkem této metody bylo, že se autorům podařilo ve velmi zdařilé studii podat plastický obraz činnosti poboček koncentračního tábora Gross-Rosen hned z několika hledisek.

Pečlivým rozbořem archivního materiálu se jim naskytla možnost nejen opravit a doplnit údaje uváděné v dosavadní literatuře, ale přinést i řadu nových, zcela neznámých faktů.

V první části studie uvedli autoři přehled všech táborů na Trutnovsku, jejich vznik a vývoj doplněný tabulkami s místem určení, rokem vzniku a „osazenstvem“. Dále se pak zabývali jednotlivými lnářskými firmami na Trutnovsku, které využívaly otrocké práce vězňů židovských žen. Mezi sedmi zjištěnými firmami zvláště vynikala firma J. A. Klu-

ge. Své pátrání autoři rozšířili i na sousední Broumovsko a uvádějí zřízení pobočky koncentračního tábora Gross—Rosen, a to u bavlnářské firmy v Mezi-městí se zavedenou válečnou výrobou. Mimo jiné autoři zjistili pravděpodobnost, že tehdejší vězenkyně mohly být nasazeny při výrobě součástek letounové střežly Fi—103, známé jako „V—1”.

Za zvlášť přínosnou lze považovat tu část studie, v níž je podána struktura táborů řízených SS s velitelstvím v Trutnově a přeměna židovských táborů nucených prací v přímé pobočky koncentračního tábora Gross—Rosen na jaře roku 1944. Tato organizační změna znamenala jen další utužení poměrů v táborech a jejich ještě větší podřízení, jakož i zvýšení nátlaku SS na jednotlivé firmy, které se musely bezvýhradně podřizovat esesáckým příkázáním a rozkazům. Autoři též opravují dřívější chybné údaje o samostatném koncentračním táboře Poříčí a vysvětlují, že k přeměně původních židovských táborů nucených prací na Trutnovsku v pobočky koncentračního tábora Gross—Rosen došlo mimo jiné z ekonomických a geografických důvodů.

Pozoruhodná fakta přinesly i výsledky statistického zpracování a vyhodnocení seznamů vězenekyň a transportních listin z podzimu roku 1944, uložených ve Státním ústředním archívu v Praze.

V přehledné tabulce jsou uvedeny transporty vězeňkyň do koncentračního tábora Gross—Rosen s počty osob. Umožnilo to navíc stanovit věkovou strukturu vězeňkyň v táborech. Z téhož materiálu pak byly zjištěny přesuny vězeňkyň a transporty z podkrkonošské oblasti, jakož i deportace do Osvětimi, což se rovnalo rozsudku smrti. Při zjišťování údajů o úmrtích vězeňkyň v táborech použili autoři jako pramenů, kromě vzpomenu-tých seznamů, též matrik a pohřebních knih.

Autoři zjistili 58 zemřelých vězeňkyň. Domnívají se však — vzhledem k neúplnosti pramenů, že skutečný počet zemřelých byl vyšší, odhadem nejvýše 100 osob. Snižují tak značně údaje používané v dosavadní literatuře.

Přehledně a čtenářsky přitažlivě je

zpracována druhá část studie, zabývající se každodenním životem vězeňkyň v táborech z různých hledisek. Zde bylo využito především vzpomínek bývalých vězeňkyň. Dílčí kapitoly líčí ubytovací podmínky, příchod do táborů a osobní vybavení, stravu, pracovní nasazení, hygienické a zdravotní poměry, ženský dozorcí personál a organizaci volného času.

Poslední kapitola popisuje pobyt mužského transportu v táboře Poříčí v únoru roku 1945 a „pochod smrti“ až po jeho tragický konec, kdy řada vězňů byla postřílena a ubita.

Svobodu vězněným ženám a konec utrpení přinesla ve dnech 8. a 9. května 1945 vítězná Rudá armáda.

Závěrem autoři studie zdůrazňují, že se při svém výzkumu nesetkali s tak otřesnými údaji o vykořisťování pracovní síly vězňů jako v jiných koncentračních táborech. I když se zde situace jevila jako „mírnější“, neboť byla poněkud odlišná od masových hrůz, kterým bylo vystaveno židovské obyvatelstvo jinde, jedná se u táborů v Podkrkonoší o výjimku: Většina zdejších vězeňkyň zůstala po roce 1944 v táborech a nebyla deportována z území severovýchodních Čech (na rozdíl od většiny vězňů židovských táborů nucených prací na našem území, kteří byli deportováni do Osvětimi—Birkenau a tam zahubeni).

Přestože se v podkrkonošských táborech neprojevoval v takové míře teror zločinecké organizace SS vůči tzv. méněcenným rasovým skupinám obyvatelstva, nutno považovat tyto tábory nucených prací pro židovské obyvatelstvo za koncentrační. Dějiny těchto táborů jsou pak jen výjimečnou epizodou v historii protizhivovské genocidy.

V případě vítězství nacistického Německa ve válce byly i tyto vězeňkyně — po vyčerpání jejich pracovní síly — předurčeny k smrti. Zhoršující se situace na frontách však nutila nacisty využívat všech možných pracovních sil.

Za další faktory, jež zmírnilly osud vězeňkyň, autoři pokládají: pracovní nasazení převážně pod střechou (v továrních halách), velmi nízký věkový prů-

ge. Svě pátrání autoři rozšířili i na sousední Broumovsko a uvádějí zřízení pobočky koncentračního tábora Gross—Rosen, a to u bavlnářské firmy v Mezi-městí se zavedenou válečnou výrobou. Mimo jiné autoři zjistili pravděpodobnost, že tehdejší vězenkyně mohly být nasazeny při výrobě součástek letounové střely Fi—103, známé jako „V—1“.

Za zvlášť přínosnou lze považovat tu část studie, v níž je podána struktura táborů řízených SS s velitelstvím v Trutnově a přeměna židovských táborů nucených prací v přímé pobočky koncentračního tábora Gross—Rosen na jaře roku 1944. Tato organizační změna znamenala jen další utužení poměrů v táborech a jejich ještě větší podřízení, jakož i zvýšení nátlaku SS na jednotlivé firmy, které se musely bezvýhradně podřizovat esesáckým přáním a rozkazům. Autoři též opravují dřívější chybné údaje o samostatném koncentračním táboře Poříčí a vysvětlují, že k přeměně původních židovských táborů nucených prací na Trutnovsku v pobočky koncentračního tábora Gross—Rosen došlo mimo jiné z ekonomických a geografických důvodů.

Pozoruhodná fakta přinesly i výsledky statistického zpracování a vyhodnocení seznamů vězenkyň a transportních listin z podzimu roku 1944, uložených ve Státním ústředním archivu v Praze.

V přehledné tabulce jsou uvedeny transporty vězeňkyň do koncentračního tábora Gross—Rosen s počty osob. Umožnilo to navíc stanovit věkovou strukturu vězeňkyň v táborech. Z téhož materiálu pak byly zjištěny přesuny vězeňkyň a transporty z podkrkonošské oblasti, jakož i deportace do Osvětimi, což se rovnalo rozsudku smrti. Při zjišťování údajů o úmrtích vězeňkyň v táborech použili autoři jako pramenů, kromě vzpomenu-tých seznamů, též matrik a pohřebních knih.

Autoři zjistili 58 zemřelých vězeňkyň. Domnívají se však — vzhledem k neúplnosti pramenů, že skutečný počet zemřelých byl vyšší, odhadem nejvýše 100 osob. Snižují tak značně údaje používané v dosavadní literatuře.

Přehledně a čtenářsky přitažlivě je

zpracována druhá část studie, zabývající se každodenním životem vězeňkyň v táborech z různých hledisek. Zde bylo využito především vzpomínek bývalých vězeňkyň. Dílčí kapitoly líčí ubytovací podmínky, příchod do táborů a osobní vybavení, stravu, pracovní nasazení, hygienické a zdravotní poměry, ženský dozorní personál a organizaci volného času.

Poslední kapitola popisuje pobyt mužského transportu v táboře Poříčí v únoru roku 1945 a „pochod smrti“ až po jeho tragický konec, kdy řada vězňů byla postřílena a ubita.

Svobodu vězněným ženám a konec utrpení přinesla ve dnech 8. a 9. května 1945 vítězná Rudá armáda.

Závěrem autoři studie zdůrazňují, že se při svém výzkumu nesetkali s tak otřesnými údaji o vykořisťování pracovní síly vězňů jako v jiných koncentračních táborech. I když se zde situace jevila jako „mírnější“, neboť byla poněkud odlišná od masových hrůz, kterým bylo vystaveno židovské obyvatelstvo jinde, jedná se u táborů v Podkrkonoší o výjimku: Většina zdejších vězňů zůstala po roce 1944 v táborech a nebyla deportována z území severovýchodních Čech (na rozdíl od většiny vězňů židovských táborů nucených prací na našem území, kteří byli deportováni do Osvětimi—Birkenau a tam zahubeni).

Přestože se v podkrkonošských táborech neprojevoval v takové míře teror zločinecké organizace SS vůči tzv. méněcenným rasovým skupinám obyvatelstva, nutno považovat tyto tábory nucených prací pro židovské obyvatelstvo za koncentrační. Dějiny těchto táborů jsou pak jen výjimečnou epizodou v historii protizidovské genocidy.

V případech vítězství nacistického Německa ve válce byly i tyto vězeňkyně — po vyčerpání jejich pracovní síly — předurčeny k smrti. Zhoršující se situace na frontách však nutila nacisty využívat všech možných pracovních sil.

Za další faktory, jež zmírnily osud vězeňkyň, autoři pokládají: pracovní nasazení převážně pod střechou (v továrních halách), velmi nízký věkový prů-

měr vězněných žen a skutečnost, že tábory byly zřízeny v sousedství nebo dokonce uprostřed sídlišť civilního obyvatelstva, byl „sudetoněmeckého“, které nemělo být ovlivňováno ve svém vztahu k režimu příliš zjevným terorem.

Je samozřejmé, že práce je vybavena pečlivým poznámkovým aparátem a doplněna řadou vhodných fotografií továr-

ních objektů, archívních dokumentů a památníků zahynulých.

Je třeba ocenit péči generálního ředitelství Lnářského průmyslu v Trutnově a národního podniku Texlen v Trutnově, že tato studie byla vydána, neboť zaujme nejen odborné pracovníky, ale jistě zapůsobí i na širší veřejnost.

Bohumír Smutný

ZE VZPOMÍNEK BÝVALÝCH VĚZŇŮ A ÚČASTNÍKŮ ODBOJE

(VZPOMÍNKY S. KAMILA PIXY)

V tomto čísle Terezínských listů otiskujeme první část vzpomínek soudruha Kamila Pixy, dramaturga a scénáristy Krátkého filmu Praha. Jméno jeho matky (Milady Pixové), která byla společně s ním koncem roku 1942 uvězněna v Malé pevnosti, se nesmazatelně vrylo do paměti terezínských vězňů. Byla již podána řada svědectví (některá z nich byla rovněž publikována) o této obětavé ženě — komunistce, kterou nacističtí zločinci zákeřně zavraždili v Malé pevnosti 9. října 1944. Málokdo z terezínských spoluvězňů mohl tušit, jak významnou pomoc rodina Pixových poskytovala členům prvních dvou ilegálních ústředních vedení KSČ, zejména J. Zikovi, kterému se po rozbití prvního vedení gestapem v r. 1941 podařilo ustanovit nové, druhé stranické ústředí.

Jaroslav Pixa, Kamilův otec, se seznámil s Janem Zikou v létě r. 1939 a tehdy mu také rodina Pixových poprvé poskytla ilegální úkryt ve svém bytě. Pomoc Pixovy rodiny se zintenzívnila v dramatickém období po rozbití I. ÚV. Protože se J. Pixa znal s představitelem Petičního výboru „Věrní zůstaneme“, ing. W. Jankovcem, mohl tak napomáhat ustavení jednotného, pokrokově orientovaného odbojového orgánu — Ústředního národně revolučního výboru. (Tento společný výbor byl ustaven v létě r. 1941.) Milada Pixová a její syn Kamil poskytovali Zikovi nedocenitelné služby spojky a zprostředkovatelů. Po atentátu na Heydricha, kdy gestapu padl do rukou smrtelně zraněný J. Zika, poskytovali Pixovi úkryt zbývajícím členům ústředního vedení strany. Koncem července r. 1942 zatkla nacistická policie Miladu Pixovou i jejího syna Kamila. Jaroslava Pixu gestapo nikdy nedopadlo.

Kamil Pixa odešel v r. 1943 z Malé pevnosti do Dachau. Příchozem do tohoto koncentračního tábora končí první část jeho vyprávění, jež považujeme za cenné svědectví k dějinám komunistického odboje.

Již v roce 1939 jsem se podílel na vytvoření studentské ilegální odbojové organizace, řízené Rudolfem Císařem. V tomto kroužku se konaly některé organizační přípravy pro odbojovou činnost. V té době se však k nám přistěhoval Jan Zika, kterému jsem po vzájemném seznámení řekl, co dělám. Požádal mě, abych tyto styky přerušil, a to z konspiračních důvodů, aby nedošlo k propojení komunistických odbojových skupin. V té době jsem byl přijat za člena Komunistické strany Československa, a to Janem Zikou v přítomnosti Jana Pokorného a maminky (Milady Pixové).

Od počátku pobytu Jana Ziky u nás (bydleli jsme tehdy v Praze, v ulici U Zlaté studně) vznikl mezi mnou a Zikou hluboký vztah, skoro by se dalo říci, že se mnou jednal jako otec se synem. Začal mě používat jako spojky. Hlavně jsem ho však do-

provázel na některé schůzky, které se mu zřejmě zdály riskantní. Obvykle jsem nechočil vedle něho; vždy jsem kráčet před ním, třeba s míčem, nebo jsem ho sledoval na kole. Účelem bylo sledovat okolí, a to v době, než se Zika na určené místo dostavil. O jeho případném zatčení jsem měl ihned informovat matku. S kým se scházel, jsem nevěděl. Víím, že schůzky se konaly mezi Zikou a odbojovými pracovníky — muži. Bylo to v okruhu Malé Strany, která byla jakýmsi středem Zikovy činnosti. Vzpomínám si na první takovou schůzku, která se uskutečnila u Bílkovy vily; byla pro mě velkým zážitkem.

Zika mne rovněž několikrát vyslal s lístkem na Letnou, do Veletržní ulice, kde vedle zadního traktu bývalého obchodního domu „Brouk — Babka“ bylo řeznictví. Lístek od Ziky jsem odevzdal a donesl pak balíček s potravinami.

Jako Zikova spojka jsem pak nosil různé materiály a vzkazy k manželům Matyášovým a k profesorů Kamenickému a několikrát jsem se podle Zikových pokynů šel na ulici s adresátem, jemuž jsem předával balíček s písemnostmi. (Věděl jsem, že v balíčcích bylo ilegální Rudé právo.) Mimo úkoly od Ziky jsem byl dalšími považován svou matkou.

Při schůzkách, které se konaly za účasti J. Ziky, J. Pokorného a J. Černého, jsem byl vyslán na Pětikostelní náměstí, abych dával pozor. Byl jsem též pověřen Zikou a otcem (Jaroslavem Pixou), abych ukryl zbraně pod střechou sally tereny Ledeburské zahrady. (Byly to pušky a pistole, které jsem pak vyzvedl až po návratu z koncentračních táborů.) Pokud jde o Jana Pokorného, toho jsem znal jménem. Jana Černého jsem podle jména neznal, jen jsem věděl, že jde o španělského interbrigadistu, který se ilegálně vrátil do Čech.

Po Zikově zatčení (27. 5. 1942), když otec zjistil, že těžce zraněný Zika je v nemocnici na Pankráci, ukryl u nás v bytě J. Pokorného a J. Černého. Bylo to v době stanného práva. Tehdy mě Pokorný pověřil, abych spolu s matkou pořídil kopii známého provolání sjednocených českých odbojových složek z r. 1941. (Vzniklo po napadení SSSR Německem a já jsem k němu zhotovil titulky.) Originál, který napsal Zika, jsem spolu s archívem strany a pokladnou¹⁾ zakopal na terase Ledeburské zahrady. Bylo to vše ukryto ve dvou pětilitrových lahvích od okurek. O místě, kde jsou tyto věci zakopány, věděl jen Pokorný, matka a otcův bratranec Josef Pixa.

Večer 22. 7. 1942 jsem trávil u svého přítele a jeho sestry, kteří bydleli v protějším domě v ulici U Zlaté studně. V noci, asi v 11 hodin, jsem slyšel příjezd auta (do ulice auta normálně nejezdila) a z okna jsem sledoval zatčení své matky. Požádal jsem tehdy sestru svého přítele Jiřinu, aby okamžitě navštívila Annu Matyášovou (v bytě na Malé Straně ve věži Karlova mostu) a profesora Kamenického na Petříně. (Profesor Kamenický byl později zatčen spolu s R. Vetiškou a popraven.) Vyřídila jim můj vzkaz, že matku zatkl gestapo.

Já jsem odjel do Valdic u Jičína, kde se u svého bratrance skrýval otec. Řekl jsem mu, že matka byla zatčena a gestapo obsadilo náš byt. Z Valdic jsme společně co nejdříve odjeli a pak se rozešli. Ještě během cesty jsem otcí sdělil, kde je uložen archív a peníze strany. Za dva dny jsme se měli sejít v restauraci v Praze — Podolí.

Po návratu z Valdic jsem se ukryval v Praze u přítele, který bydlel daleko od našeho bytu. Vypravil jsem se do Ledeburské zahrady, abych peníze a archív ÚV přenesl jinam, a to cestou přes zahrady pod Hradem. Zjistil jsem však, že to vše již někdo odnesl.²⁾

1) Šlo o pokladnu běžných vydání strany. Pozn. red.

2) Později po našem zatčení, když jsme byli konfrontováni na gestapu, vyšlo najevo, že tuto skrýš prozradil Pokorný. Matce se podařilo dát mi v „pečkárně“ zprávu, abych přiznal zakopání peněz. Ukrytí archivu strany, resp. jejího druhého ústředního vedení, vzala na sebe. Tím mi chtěla umožnit, abych tvrdil, že jsem o ilegální stranické činnosti nevěděl. O penězích, které jsem zakopal v Ledeburské zahradě, jsem při výsleších tvrdil, že byly soukromým majetkem mého otce. — Pozn. red.

V podolské restauraci jsem se s otcem skutečně setkal. Tato malá zahradní restaurace se nalézala za nynějším plaveckým stadiónem, nedaleko bytu rodiny Kasíkových, kde se otec po příchodu do Prahy skrýval. Otce jsem informoval o tom, že archiv a peníze jsou v rukou gestapa, a dohodli jsme se, že každý z nás půjde z konspiračních důvodů svou cestou.

Chtěl jsem se pokusit prostřednictvím jednoho z mých pražských přátel a jeho příbuzných ve Strakonících dostat se do Německa a přejít pak švýcarské hranice.

Nezaviněnou indiskrecí v rodině mého přítele gestapo zjistilo, že se nalézám ve Strakonících. Zaměřilo tam svou pozornost, protože se domnívalo, že se tam skrývá otec. Když vtrhlo do bytu, nebyl jsem přítomen, ale podařilo se mi zjistit, že byt je obsazen. Sedl jsem si k holiči v protilehlém domě, abych viděl šikmo přes ulici, a napsal jsem dva lístky s nevinným obsahem. Tím se mělo prokázat, že o matčině zatčení nevím. Lístky jsem adresoval matce do našeho pražského bytu a odeslal. Pozdravoval jsem ji z prázdnin a připojil poznámku, že mám jedinou starost, pokud jde o povinnost policejně se přihlašovat, neboť tábořím.

Zjistil jsem, že ze Strakonice pro mě není úniku, že gestapo a protektorátní policie provádějí razie, pátrají po mně a po otcí. Když jsem vyšel na ulici, byl jsem poblíž domu svých hostitelů zatčen (bylo to koncem července 1942). Byl jsem odvezen na gestapo do Klatov a odtud do Petschkova paláce, rovnou na „čtyřstovku“. Tam seděli vězňové na lavicích, a když mě přivedli, do ticha místnosti ozval se hlas mé matky: „Nazdar, Kamíku!“ Toto zvolání bylo pro mě velikou posilou, i když si uvědomuji, v jakém duševním rozpoložení musela být, když uviděla svého syna v rukou gestapa. Vyslychal mě komisař Friedrich. Při výslechu jsem popřel, že bych před gestapem utíkal, a dokládal jsem své tvrzení dvěma lístky ze Strakonice. Říkal jsem, že jsem o prázdninách jezdil po řece na loďce a tábořil, že jsem pak přijel domů a zvonil v bytě, ale nikdo neotvíral; poté že jsem šel spát do loděnice a odjel zpět na prázdniny.

Myslel jsem přítom na to, abych chránil lidi, kteří mě k sobě vzali spát na těch několik dnů, kdy jsem se skrýval. Nikdo z nich pak nebyl kvůli mně zatčen. Lístky ze Strakonice mi dodávaly alibi k dalším tvrzením, že jsem o činnosti svých rodičů nevěděl. Gestapo se při výsleších zaměřilo na to, aby získalo informace, jež by vedly k dopadení otce. Věděl jsem, u koho se skrývá, a přes tehdy „běžné“ metody gestapa (bití a mučení při výsleších) jsem to neřekl. Mlčel jsem též, stejně jako matka o lídech, o nichž jsem věděl, že byli ve spojení se Zikou a KSČ — o Anně Matyášové, profesorů Kamenickém, Hynku Šikovi aj. Lze doložit, že nikdo z těchto lidí nebyl gestapem dopaden v souvislosti s mým nebo matčíným zatčením.

Při pozdější konfrontaci na gestapu se mě J. Pokorný snažil usvědčit, že jsem o ilegální činnosti věděl, když jsem zakopával peníze a archiv.³⁾ Stejně jako matka jsem jeho tvrzení popíral. Z mé výpovědi, že jsem u našeho bytu zvonil a nikdo neotvíral, vznikl na gestapu skandál. Gestapák, který byt střežil, byl údajně brán k zodpovědnosti.

V době, kdy jsem byl zatčen, byl již J. Černý uvězněn. Byl zatčen na základě výpovědi své spojky Pikhartové, kterou vyslal do našeho bytu. Gestapo ji tam zatklo a Pikhartová přímo tam vypovídala o pobytu J. Černého. (Vyplývalo to z poválečného vyšetřování příslušníků pražského gestapa, komisaře Böhma aj.) Pokorný totiž prozradil i znamení na našich dveřích, že byt je „volný“, tj. bezpečný: cípek obálky, který vyčníval z poštovní schránky.

Myslím si, že dvě věci mi zachránily život, a to, že gestapo nedopadlo otce, a že jsem odeslal lístky ze Strakonice. Důležité dále bylo, že matka při výsleších na gestapu

3) J. Pokorný byl zatčen 22. 7. 1942 při náhodné perlustraci v tramvaji. Nevydržel mučení při výsleších a gestapu sdělil četné důležité informace o činnosti II. ilegálního ÚV KSČ. V roce 1944 ho nacisté popravili spolu s J. Černým. — Pozn. red.

rezolutně popírala mou účast na ilegální činnosti; popíral jsem ji i já. Maminka odmítla přiznat, že Černý a Pokorný u nás po Zikově zatčení bydleli. (Pokorný ovšem tvrdil něco jiného.) Činila tak proto, aby mě chránila. Vždyť J. Pokorný a J. Černý se u nás ukrývali v době stanného práva, kdy pro všechny členy rodiny byl za přechovávání nehlášených osob trest smrti.

Na gestapu jsem se dověděl, a po válce se to prokázalo, že k našemu zatčení došlo na základě výpovědi J. Pokorného. Hlavním zájmem gestapa — mimo dopadení otce — bylo zjistit, co se stalo s vyslačkou, která byla u nás v bytě ukryta před Zikovým zatčením. (Pokorný totiž tvrdil, že veškeré instrukce, které dostával k ilegální práci, přicházely od mé matky.) Zmíněnou vyslačku gestapo nikdy neobjevilo.⁴⁾

Po svém zatčení jsem byl vězněn na Pankráci a odtud převážen k výslechům. Byl jsem umístěn na stejné cele se spisovatelem K. J. Benešem. V témže patře byl vězněn ing. W. Jankovec a pravděpodobně rovněž farář Petřek z kostela Karla Boromejského.⁵⁾ Přirozeně jsem se snažil vejít ve styk s vězni, které jsem znal. Za tím účelem jsem si vymyslel techniku spojení, kterou jsem po svém odchodu předal Jaroslavu Pokornému (nemá nic společného s Janem Pokorným).⁶⁾ K dalším kontaktům došlo při ranních čtvrthodinkách (cvičení na dvoře). Když odešel „Vortuner“, vyběhl jsem z řady a začal předcvičovat. Přitom jsem nevyužíval výhody předcvičitelů, kteří byli v závěru cvičení osvobozeni od běhání v kruhu a dřepů. Po předcvičování jsem se zařadil za vězně, s nímž jsem chtěl navázat spojení. Druhý den jsem se v podobné situaci zařadil před něho, aby on mohl mluvit na mě. Touto cestou jsem také několikrát dostal zprávy od své matky. Také se mi např. podařilo navázat spojení s prof. Jankovcem, který byl ve spojení s otcem. Sdílel jsem mu, že jsme všichni, mimo otce, zatčeni. Při výsleších jsem byl konfrontován i s matkou, která byla přede mnou bita.

TRANSPORT DO TEREZÍNA:

Na datum se přesně nepamatuji. Myslím však, že to muselo být ještě na podzim r. 1942; nebyla ještě zima, bylo ještě vidět zeleň v přírodě. Domnívám se, že v transportu, v němž jsem byl na Malou pevnost z Pankráce převážen spolu s matkou, byla také MUDr. Z. Nedvědová — Nejedlá, MUDr. Nedvěd a jeho matka, „bábinka Nedvědová“, jak jsme jí říkali.⁷⁾

Při vyjždění transportu jsme byli stráženi gestapákem, uvnitř auta esesmanem. Matka požádala esesmana, zda bych si směl sednout vedle ní. Chtěl vědět, proč jsme zatčeni. Okamžitě si vymyslela — byla nadána skutečně velkou fantazií — že jsme rukojmí, že její manžel je generálem v Anglii. To na esesáka zapůsobilo a já mohl strávit větší část cesty do Malé pevnosti s ní. Vyprávěl jsem jí o otci a o našem setkání ve Valdicích, během rozhovoru s ní jsem litoval toho, že gestapo odhalilo archív strany, zakopaný u nás, a že vše skončilo našim zatčením. Mluvil jsem s ní o tom, že nechápu, jak mohl Pokorný při výsleších všechno prozradit. Zmínil jsem se i o zatčení J. Černého. Matka odpověděla, že všechno vyzrazeno nebylo, že nejdůležitější spojení byla zachována, a že toto vše byla jen malá část ilegální činnosti. Ta větší a důležitější — napojení na Moskvu — prozrazena nebyla. (O jakou činnost

4) V té době vyslačku opravoval A. Matyáš; sloužila sovětské zpravodajské službě, která získávala informace o nacistickém Německu. — Pozn. red.

5) V kryptě tohoto kostela v Resslově ulici se skrývali a svůj poslední boj s nacisty svedli parašutisté, kteří provedli atentát na Heydricha. — Pozn. red.

6) Dnes je Jaroslav Pokorný správcem Muzea B. Smetany v Jabkenicích — Pozn. K. Pixy.

7) Podle vzpomínky Z. Nedvědové (dokumentační oddělení Památníku Terezín, sbírka vzpomínek č. 1225) to bylo 15. 12. 1942. — Pozn. red.

a spojení šlo, mi neřekla.) Pochopil jsem, že myslela ta spojení, o jejichž odhalení gestapo tak úporně usilovalo. Řekla mi, že při výsleších na gestapu neustále opakovala, že klíč k odhalení II. ÚV KSČ je v rukou jejího manžela. Ten ovšem gestapu unikal a ve skutečnosti klíčové údaje neznal.

MALÁ PEVNOST:

Z přijímací procedury si pamatuji jen na to, že všechno, včetně převlékání do vězeňského oděvu, muselo jít ve velikém tempu. Víím, že jsme nedostali svrchní kabáty a z toho soudím, že nemohla být při našem příchodu ještě zima. Byl jsem umístěn na cele č. 5 naproti „Hofverwaltung“.⁸⁾ Pracoval jsem na „rajchsbánu“ mezi Litoměřicemi a Ústím n. L., dále u Schichta i na planýrce před Malou pevností. Na této práci jsem byl svědkem týrání židovských vězňů, když esesman Storch nechal podkopat svah, který pak několik vězňů zasypal. Hned po příchodu do Malé pevnosti mě Storch zranil na noze; dupl mi na ni tak, že dodnes mám zlomené prsty. Kolem vánoc jsem dostal zápal plic. Pamatuji se, že se tenkrát připravoval velký transport do koncentračního tábora (snad do Mauthausenu). Ležel jsem na marodce vedle pátera Tyllínka, který byl později odtransportován do Dachau.⁹⁾

Potom jsem byl přemístěn do cely vedle „tunelu“ na bloku A (asi cela č. 7); která byla vyhrazena pro nemocné. Měl jsem odejít do transportu do Mauthausenu a byl jsem v horečce vyvolán na nádvoří; tam jsem se zhroutil a podle sdělení spoluvězňů jsem byl hozen do márnice, odkud mě vězňové znovu přenesli na nemocniční celu. V době nemoci jsem několikrát tajně dostal jídlo (chleba) z ženského dvora. V téže době se moje matka stala služkou u Jöckela.

SETKÁNÍ S MAMINKOU:

Došlo k němu po mém uzdravení, asi začátkem r. 1943, a uskutečnilo se v tzv. panském domě. Pamatuji se, že mi rychle řekla: „S otcem je všechno v pořádku.“ Měl jsem na zádech putna na nošení uhlí a vše se odehrálo v I. patře domu. „Pinda“ (Jöckel) byl toho dne mimo Malou pevnost. Mám dojem, že mě k mamince přivedl a setkání zprostředkoval dozorce Hohaus.¹⁰⁾ Moje představa, resp. vzpomínka je už dnes mlhavá, ale nemohu vyloučit, že jsme se setkali dokonce přímo v Jöckelově bytě. Pamatuji se, že jsem při setkání s matkou zahlédl Jöckelovu mladší dceru Elfrídu.

Po nemoci jsem pracoval v kasárnách SS (dnešní muzeum), kde jsem nosil uhlí do kuchyně a do ubikací vojáků. Toto komando mi velmi pomohlo. Ve sklepě na uhlí byly totiž uskladněny sudy s naloženým zelím a mrkví, a to jsem vždycky tajně jedl. Tato strava mě postavila na nohy.

Mohu říci, že se lépe pamatuji na věci, jež se na pevnosti udály před nemocí, než po ní. (Pamatuji se, že v zimě r. 1942 došlo k odvěšívání a dezinfekci cel; přitom jsme stáli nazi na dvoře. Následkem byl zápal plic, o němž jsem hovořil.)

8) „Správa dvora“, ve skutečnosti kancelář velitele I. dvora (mužského), jímž byl v té době Neubauer. — Pozn. red.

9) Srov. zejména: V. Sailer: Byli jsme tři lékaři, Ústí n. L. 1972. — Pozn. red.

10) Theodor Hohaus byl výjimečnou postavou mezi dozorcí Malé pevnosti. O jeho slušném chování k vězňům i přímé pomoci, kterou poskytoval viz. zejm. V. Sailer: Byli jsme tři lékaři a dále v monografii V. Novák a kol.: Malá pevnost Terežín, Praha 1976. — Pozn. red.

TRANSPORT Z TEREZÍNA:

Bylo to na jaře 1943, když jsem byl náhle vyvolán z cely k transportu na Pankrác. Mou matku musel někdo upozornit na to, že odjíždím, protože v době svého odchodu z Malé pevnosti jsem ji viděl na nádvoří. Stála na cestě a zamávala mi. To jsem ji viděl naposled.¹¹⁾

Do Prahy jsem byl převážen spolu s „bábinkou“ Nedvědovou (bylo to asi v dubnu 1943). Během cesty z Terezína na Pankrác jsem obdržel od „bábinky“ Nedvědové vzkaz pro soudruhy Klimenta a Kópřivu, kteří byli věznění v Dachau. Z toho usuzuji, že se na Malé pevnosti — mezi určitými vězni — muselo vědět o tom, že budu deportován do Dachau. Z Pankráce jsem druhý den odjížděl sběrným transportem přes Cheb — Hof a Norimberk do koncentračního tábora. Jeli jsme ve vězeňských vagónech, z nichž každý byl rozdělen na malé cely přečpané vězni. Cesta z Prahy do Dachau trvala několik dní. Pokud si vzpomínám, přespali jsme ve věznici v Chebu a ve starém pevnostním vězení v Hofu. V Norimberku jsme byli umístěni na nádraží, v sále předělaném na věznici. Přes město Norimberk nás pak vedli v pětistupech, tak, že každá pětice byla připoutána k následující a každý vězeň ke svému sousedovi. Když jsme z Norimberku odjížděli, stále jsem ještě nepochyboval, kam jedu. Pak dozorcí vybrali skupinu vězňů a soustředili je do jedné cely. Na dveřích tam bylo křídou napsáno: DACHAU. Z cel bylo vidět do chodbičky a do protější cely, jejíž dveře tvořila ocelová síťovina, vyztužená mříží.

V noci jsme odjeli nákladním autem a v doprovodu SS do koncentračního tábora Dachau. Projeli jsme nejdříve lágrem, kde bydleli SS, a pak přijeli k bráně vlastního tábora. Byla noc a v tehdejších zatemnělém Německu působily osvětlené dráty i prostor celého tábora děsivě. Před válkou jsem v r. 1938 často recitoval báseň, ve které byla slova: „Dachau znamená Machler — Mord“¹²⁾; báseň napsal r. 1938 J. Kolman — Cassius. Měl jsem zvláštní, neopakovatelný pocit uzavření svého života, pocit smíření se smrtí.

Prošli jsme branou a jeden po druhém jsme předstupovali před esesmana, vedoucího tábora („Schutzhaftlagerführera“) v Dachau. Měl před sebou spisy o každém z nás, které nás doprovázely až do tábora. Přede mnou šel starší německý cikán. Něco nesmyslného vykládal; Lagerführer otevřel spis a udeřil ho. Toužil jsem, aby vše rychle skončilo, a proto, když se mě zeptal, proč jsem zavřený odpověděl jsem německy: „Pro činnost v KSČ“. Lagerführer na mě pohlédl, otočil se a zavolal: „Peter, komm her! Tady máš soudruha!“ Šlo o německého komunistu Petra Niemeyera z Mnichova, který byl kápem v Dachau. Ten mě odvedl stranou, dal mi brambory a vypytl se mě, koho v Dachau znám. Lagerführer neotevřel můj spis a odložil ho. Zdálo se mi to podezřelé, a proto jsem v tomto okamžiku P. Niemeyerovi neuvedl Kópřivovo ani Klimentovo jméno, ale uvedl jsem jméno spoluvězně z Malé pevnosti dr. Jana Theuera, který byl do Dachau deportován přede mnou. Netrvalo to dlouho, a než jsme se vrátili z „koupelny“, Niemeyer Theuera přivedl.

K mému překvapení Theuer vyprávěl, že se poměry v táboře Dachau liší od mých představ. Zeptal jsem se, jestli mohu mít v Niemeyera důvěru; odpověděl, že určitě, že vnitřní život v lágru je ovládan komunisty. Požádal jsem proto Petra, aby přivedl Kópřivu, pokud se s ním zná. Kópřiva za chvíli skutečně přišel. Vyřídil jsem mu pozdravy a krátce ho informoval o tom, co se stalo v Praze. Potom jsem byl odveden na 30. blok — Stube (místnost) 3, kde byl „Stubenälsterem“ (vedoucím ubikace) německý komunist Sempf, původním povoláním učitel (nyní žije v NDR). Naším „Bloc-

11) Milada Pixová byla v Malé pevnosti zastřelena 9. října 1944. — Pozn. red.

12) Tj.: Dachau — strážce vražd. — Pozn. red.

kášteterem" (vedoucím bloku) byl Hans Vetrovsky (ten se po r. 1945 stal členem ÚV KS Rakouska).

Záhy jsem začal spolupracovat s ilegální komunistickou organizací v Dachau, jejímiž členy byli E. Geschonek (dnešní herec, národní umělec NDR) aj.

V Dachau jsem se sešel i s Rudolfem Císařem, o němž jsem se zmínil v úvodu svého vyprávění. Ten mě po nějaké době požádal, abych do dopisů z tábora, které jsem poslal své dívce, dovil vpisovat tajné zprávy. Zprávy jsem nepsal já, ale jiný vězeň, a to neviditelným písmem. Šlo o informace o poměrech v koncentračním táboře, které byly prostřednictvím jedné soudružky v Praze zasilány švýcarskému konzulovi Rosbergovi a jeho prostřednictvím velvyslankyni SSSR ve Švédsku Kollontajevové.¹³⁾

(Dokončení vzpomínek s. K. Pixy otiskneme v některém z příštích čísel TL.)

13) Alexandra Michajlovna Kollontajevová (1872—1952), sovětská diplomatka, která působila v letech 1930—1945 ve Švédsku. — Pozn. red.

RESUMÉ

ЗАКЛЮЧЕННЫЕ В МАЛОЙ КРЕПОСТИ ТЕРЕЗИН, ЗАМУЧЕННЫЕ НАЦИСТАМИ (ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ О ПОЛУЧЕННЫХ РЕЗУЛЬТАТАХ ИССЛЕДОВАНИЯ) (Ярослав Йоза)

В терезинской Малой крепости пражское гестапо создало в июне 1940 г. свою филиальную тюрьму, которая по своему режиму постепенно превращалась в концентрационный лагерь. В этой проходной тюрьме в течение лет оккупации побывало около 30-32 тысяч заключенных. Из Малой крепости заключенных направляли в разные концентрационные лагеря, или же привлекали их к нацистскому суду.

Все проводимые до сих пор работы над историей Малой крепости наталкивались на нехватку статистического материала. Нацисты в Терезине, как и в других своих репрессивных сооружениях, заматали следы своей ужасающей деятельности. Поэтому мы, работники Памятника Терезин, уже несколько лет пытаемся реконструировать картотеку заключенных в Малой крепости. При нашей работе мы пользовались рядом документов официального и полуофициального характера, воспоминаниями бывших заключенных, заявлениями о признании удостоверения по закону № 255/46 (этот закон предоставляет определенные преимущества участникам движения сопротивления фашизму, преследованным нацистами лицам и их семьям). Нам удалось собрать данные (в некоторых случаях, правда, неполные) о 20 800 заключенных в Малой крепости, в том числе о 18 400 мужчинах и 2 400 женщинах.

Настоящая статья занимается смертными случаями мужчин, заключенных в Малой крепости, поскольку о смертных случаях женщин нам пока не удалось собрать достаточное количество материала. По нашим расчетам в Малой крепости побывало около 25-26 тысяч заключенных мужчин. В реконструированной нами картотеке есть данные о 18 400 мужчинах, но у 3 400 человек нам пока не удалось установить конец их заключения. Следовательно, данные о конце заключения (освобождение Красной Армией; освобождение из заключения; смертная казнь; смерть, причиненная мучениями) имеются у нас у приблизительно 57-60 процентов бывших заключенных. Это, конечно, достаточно количество, позволяющее установить долю насмерть замученных мужчин.

Заключенные мужчины умирали уже во время пребывания в Малой крепости, далее казнили их в тюрьмах на основе приговоров нацистских судов, некоторые были замучены в концентрационных лагерях и тюрьмах, в которые направляли их из Терезина. Число и место смертных случаев указаны в следующей таблице:

	Точно установленное число смертных случаев	Предполагаемое действительное число смертных случаев
Малая крепость Терезин	1 550	2 500
Казнено в тюрьмах	356	890
Замучено:		
в тюрьмах	212	530
в Освенциме	478	1 190
в Маутгаузене	355	880
во Флессенбурге	152	380
в Бухенвальде	112	280
в Дахау	63	160
в других концлагерях	67	170
Итого	3 345	6 980

Больше всего источников у нас было для смертных случаев в терезинской Малой крепости, по которым нам удалось установить около 60 проц. всех смертных случаев. Что касается других концентрационных лагерей, то источников у нас было меньше, так что мы предполагаем, что нам удалось установить не больше 40 проц. смертных случаев у заключенных, направленных из Малой крепости в разные концентрационные лагеря. В число смертных казней включены только казни, совер-

шенные в тюрьмах на основе приговоров нацистских судов, т. е. не включены сюда казни, совершенные в концентрационных лагерях (так н. зондербехандлунг). Таблица наглядно показывает ужасающую роль концентрационных лагерей на истребление - Освенцима и Маутхаузена. Притом в таблице приводятся только смертные случаи заключенных, направленных сюда из Малой крепости (следовательно, таблица не охватывает тысячи жертв чехословацких граждан, преследуемых по разным причинам и направленных в Освенцим II из терезинского гетто).

Сравнивая число смертных случаев у заключенных в Малой крепости со смертностью в протекторате в 1940-1945 годах, мы пришли к выводу, что с учетом возраста заключенных в Малой крепости бы их за это время умерло своей смертью менее чем одна тысяча человек. Свыше шести тысяч заключенных Малой крепости умерло, следовательно, неестественной смертью, став жертвами фашистского насилия.

Малая крепость Терезин была относительно небольшим сооружением нацистов, но и она является потрясающим свидетельством ужасающей деятельности немецкого фашизма.

БРУНО ЦВИКЕР И ТЕРЕЗИН

(М. Гаек - М. Крыл)

Бруно Цвикер (рожд. 17. 2. 1907) принадлежит к выдающимся представителям Брненской социологической школы, именно к ее самому прогрессивному крылу, которое в 30 годы добивалось марксистских взглядов в социологии.

В статье описан жизненный путь молодого, очень талантливого ученого и педагога, который родился в семье небогатого еврейского торговца в Книницах под Брно. У Б. Цвикера, отличного ученика чешской реальной гимназии в Босковицах и студента философского факультета университета в Брно, проявлялся уже в ранней молодости необыкновенный талант и интерес к разным областям общественных наук, прежде всего к социологии и педагогике. В 1933 г. он получил научное звание доктора брненского университета, защитив диссертацию с названием «Социология труда». В следующем году он сдал выпускные государственные экзамены по специальностям история, география, философия.

Несмотря на его необыкновенный талант, заставили его сначала работать в качестве всемогательного учителя в реальной гимназии. Только позже он стал преподавателем классической гимназии в Брно.

На способности Б. Цвикера к самостоятельной творческой научной работе скоро обратили свое внимание его профессора, итак он еще в течение обучения в университете стал библиотекарем в социологическом семинаре проф. И. А. Благи и в педагогическом семинаре проф. О. Хлупа. Позже, будучи уже преподавателем, он работал одновременно ассистентом проф. И. А. Благи на философском факультете в Брно.

Глубокий интерес к социологии определил и другие области его научных интересов - изучение иностранных языков и филологии вообще, истории, географии, педагогики, психологии. Систематическое изучение доступной марксистской литературы привело его к частым встречам с представителями левой марксистской культуры в Чехословакии (Б. Вацлавек, Ф. Галас, М. Маерова, Й. Тауфер, Л. Свобода и др.), а также с учителем из села Раец на Свитаве, коммунистом Ольдржихом Блажеком. Б. Цвикер, который в конце 30 годов по всей вероятности сам стал членом КПЧ, с О. Блажеком сотрудничал в области практической политики (деятельность партийных организаций в районе Брно, борьба партии против фашистских оккупантов с марта до ноября 1939 г.).

Б. Цвикер работал во второй половине 30 годов одним из исполнительных редакторов журнала «Социологический ревю», основанного и руководимого проф. И. А. Благой. Он регулярно писал в рубрике рецензий этого журнала и публиковал в нем свои фундаментальные социологические статьи, прежде всего статьи под названием «К социологии безработицы» (I, II, 1934-35). Кроме того он разработал некоторые словарные статьи из области социологии и педагогики для изданий энциклопедического характера.

Б. Цвикер проявлял живой и незатухающий интерес к жизни в Советском Союзе, к советской социальной действительности, к советской науке, литературе и культуре. В июле 1938 г. он посетил СССР в составе группы чехословацких туристов.

С приходом оккупантов (15. 3. 1939) Б. Цвикера постигли их антиеврейские постановления. Ему не разрешалось публиковать (его последняя статья вышла в свет в «Социологическом ревю» в 1939 г. под псевдонимом З. Быстры) и после закрытия Еврейской товарищеской гимназии, в которой он преподавал с 1. 9. 1938 г., ему не разрешалось легально работать ни в качестве педагога, ни в качестве ученого. Кроме связей с узким кругом друзей он обратил свое внимание на усилие помочь своей собственной семье в это тяжелое время. После отказа предложения эмигрировать, или же скрываться на территории так н. протектората (в монастыре, где бы он мог даже тайно продолжать свою научную работу) его - и вместе с ним и его родителей и его сестру Хильду - ожидала вы-

сылка в Терезин. В этом небольшом городе, лежащем посредине старинной крепости 18 века, немецкие фашисты соорудили сборный проходной концентрационный лагерь для еврейских заключенных, который они назвали «гетто Терезиенштат». (Если терезинские заключенные не умерли здесь, то перевозили их в лагери на истребление «на востоке», т. е. на территории пораженной Польши и оккупированных областей СССР; с 26. 10. 1942 г. поезда с терезинскими заключенными направлялись в Освенцим («Аушвиц») – Биркенау.)

Родители Б. Цвикера – отец Вилем, мать Леония – и сестра Хильда должны были 15. 3. 1942 г. явиться к сборному пункту высылаемых евреев, и 19 марта они приехали в Терезин. Поэтому Бруно записался в один из следующих поездов. Его поезд отправился из Брно 27 марта, и 29 марта 1942 г. он прибыл в железнодорожную станцию Богушовице на Огрже (до 1943 г. отсюда ходили пешком в терезинский лагерь).

В Терезине Б. Цвикер отличался незатухающей энергией и работой, именно в области системы заботы о детях и молодежи («югендфюрзорге»), насколько ее в рамках «самоуправления гетто» позволяли организовать. Вероятно уже летом 1942 г. он жил в детском блоке (в бывшей школе), обозначенном «Л 417», в котором было создано общежитие для старших юношей.

Б. Цвикер работал в рядах подпольной организации КПЧ в лагере, он был одним из ее самых уважаемых членов. Он оказывал влияние на воспитание и тайное обучение еврейских детей в прогрессивном духе. В этой области он сотрудничал прежде всего с преподавателем Вальтером Эйзингером, с которым он дружил еще с времен «дотерезинского» пребывания в Брно. В. Эйзингер был тоже выпускником брненского университета, а именно по специальности чешский и немецкий языки. В 30 годы он преподавал в гимназиях в городах Орлова и Киев и потом стал коллегой Б. Цвикера в Еврейской товарищеской гимназии в Брно. В Терезин привезли его в 1942 г. В блоке «Л 417» он из прикомандированных ему юношей создал коллектив, которым он умно и с чувством руководил в прогрессивном духе. Б. Цвикер после своего прибытия в этот «дом Молодежи» («югендхейме») с ним тесно сотрудничал; очевидно именно Б. Цвикер ознакомил В. Эйзингера и через него и группу детей в Терезине с историей советской школы – интерната для беспризорных детей в послереволюционном Петербурге («Школа индивидуально-социального воспитания имени Достоевского», сокр. ШКИД). Отсюда и коллектив В. Эйзингера называли «терезинским шкидом».

По некоторым вестям Б. Цвикер в Терезине управлял тайно организованным обучением, которое под покровом дневных «программ» проходило в блоке «Л 417». Особенно значительной была и его лекционная деятельность.

Большую материальную и моральную помощь (посылки с продуктами питания, доставка последних известий) оказывали Б. Цвикеру его родственники, оставшиеся на свободе, и его вернейшие друзья.

Б. Цвикер проявлял в Терезине значительную культурную и политическую активность, его хорошо знали прежде всего заключенные чехи, отличающиеся наибольшей активностью.

После 23. 9. 1944 г. Б. Цвикера включили в так н. рабочие группы, перевозимые из Терезина (в действительности высылали их в Биркенау, что означало смерть для подавляющего большинства заключенных). Поезд с 2 500 заключенными, среди которых находился и Б. Цвикер, отправился из Терезина 28. 9. 1944 г. и на следующий день прибыл в Биркенау. В ночь с 29 на 30 сентября здесь в газовых камерах и крематориях скончались все, которые с точки зрения эсэсовцев не казались работоспособными (это значит, что большинство заключенных, прибывших этим поездом, было лишено жизни). Среди тех, которые немедленно после прибытия в Биркенау скончались, был и Б. Цвикер, талантливый молодой ученый и педагог.

Биографическая статья о Бруно Цвикере дополнена списком его важнейших научных трудов и основной литературой, занимающейся его вкладом в чехословацкую социологию. К статье приложена тоже избранная терезинская корреспонденция Б. Цвикера.

ФИЛИАЛЫ КОНЦЕНТРАЦИОННОГО ЛАГЕРЯ ГРОСС –РОЗЕН НА ЛЬНОЗАВОДАХ ТРУТНОВСКОГО РАЙОНА ВО ВРЕМЯ НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ. «ЛЬНЯНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ, ЗАМЕТКИ К ИСТОРИИ, ДОПОЛНЕНИЕ 1, ТРУТНОВ 1981, 96 СТ., 14 КАРТИННЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ.

(М. Крыл – Л. Хладкова)

К важным вопросам истории нацистской оккупации нашей страны относятся проблемы использования рабочей силы заключенных для нужд нацистского военного хозяйства.

Настоящая статья занимается одной стороной этого процесса – созданием филиалов концентрационного лагеря Гросс-Розен на территории трутновского района, в которых заключенных еврейских женщин использовали для работы на льнозаводах. Для объяснения темы авторы пользовались сохранившимся архивным материалом – фрагментарные источники хранятся в архиве националь-

ного предприятия «Текслен» в Трутнове – и сравнивали его с послевоенными официальными материалами, судебными и следственными материалами и показаниями непосредственных свидетелей.

Таким образом возникла очень удачная статья, которая на основании тщательного анализа архивных материалов принесла не только целый ряд новых, неизвестных до сих пор фактов, но и одновременно внесла некоторые коррективы и дополнения к данным, приводимым в современной литературе.

В первой части статьи авторы объясняют возникновение и историю всех лагерей в трутновском районе и доказывают их непосредственные связи с отдельными фирмами по переработке льна, среди которых особенно отличалась фирма И. А. Клуге.

В следующих частях статьи описывается структура лагерей принудительных работ, руководимых эсэсовцами с их комендатурой в Трутнове, и их превращение в непосредственные филиалы концлагеря Гросс-Розен весной 1944 г.

Интересны и ценны факты, связанные с результатами статистической обработки списков заключенных женщин и перевозочных документов.

Наглядно обработана вторая часть статьи, описывающая прибытие заключенных женщин в лагери, их личную оснащенность, условия их размещения, питание, включение в работу, гигиенические и здравоохранительные условия, поведение надзирательниц и организацию свободного времени заключенных.

В заключение авторы резюмируют факторы, которые «облегчили» судьбу заключенных женщин: работа преимущественно «под крышей», весьма низкий средний возраст заключенных, факт, что лагери создались в местах, густо заселенных гражданским населением, хотя и судетонемецким.

Статья обогащена тщательно подобранными комментариями, удобными фотографиями фабричных корпусов и архивных материалов.

ВОСПОМИНАНИЯ КАМИЛА ПИКСЫ

Мемуарная статья Камила Пиксы содержит некоторые ценные данные о жизни Милады Пиксовой, принадлежавшей к числу самых известных лиц среди заключенных в терезинской Малой крепости. Камил Пикса, хотя он был в начале оккупации очень молодым, был посвящен в антинацистскую деятельность своих родителей. Их квартира служила в 1939–1942 годах временным пристанищем Яна Зики, члена первого и заведующего вторым нелегальным Центральным комитетом КПЧ. После распада первого Центрального комитета КПЧ родители К. Пиксы оказывали Я. Зике особенно большую помощь при формировании второго ЦК партии, который даже собирался в их квартире. Миладу Пиксову, мать Камила, гестапо за ее отважную антинацистскую деятельность арестовало (в июле 1942 г.), сурово пытало и в конце 1942 г. заключило в Малой крепости Терезин. Здесь она была 9. 10. 1944 г. преднамеренно убита. Ярослав Пикса, отец автора воспоминаний, избежал ареста тем, что он скрывался в подполье. Камила Пиксу арестовали, как и его мать, летом 1942 г., и держали его в заключении сначала в Панкраце, затем в Малой крепости, а в 1943 г. перевезли его в концентрационный лагерь Дахау.

Воспоминания К. Пиксы представляют собой ценный вклад в историю борьбы чешских и также – поскольку речь идет тоже об условиях жизни в концентрационном лагере Дахау – немецких коммунистов против фашизма.

PRISONERS TORTURED TO DEATH BY THE NAZIS AT TEREZIN. PRELIMINARY REPORTS ON THE RESULTS OF THE RESEARCH WORK DONE UNTIL NOW.

(Jaroslav Joza)

At the Small Fortress of Terezin the Prague Gestapo set up in 1940 a side branch to their prison which had been gradually changing by its regime into a concentration camp. About 30 to 32 000 prisoners passed during the occupation through this transit camp. From the Small Fortress the prisoners were sent on to different concentration camps and to Nazi courts of justice for their trial.

All the works until now concerning the history of the Small Fortress ran against an entire lack of statistic material. The Nazis at Terezin as well as in other retribitional establishments had destroyed the traces of their horrible activities. For these reasons a few years ago the employees of the

Terezin Memorial tried to reconstruct the card-index of the prisoners at the Small Fortress. We made use of a great number of official and semi-official material, the reminiscences of former prisoners and the applications for the concession of the certificate according to the law number 255/46 (this law concedes certain advantages to war-participants, fighters against fascism during the war, to persons persecuted by the Nazis and members of their families). We were successful in collecting items (sometimes incomplete) on about 20 800 prisoners at the Small Fortress and that 18 400 men and 2 400 women.

Our essay is telling about the death of men imprisoned at the Small Fortress. As to the death of women until now we have not been able to collect enough material. As to our estimation about 25—26 000 men prisoners have been passing through the Small Fortress. In our reconstructed card index we have caught up with 18 400 men, with 3 600 we have not been able to ascertain the end of their imprisonment. The items of the end of their imprisonment (i.e. their liberation, discharge, execution or torturing to death) we were able to make certain with about 57 to 60 percent of former prisoners. This is quite a sufficient number to enable us to try an estimation of the percentage of those tortured to death.

The men prisoners had already been dying during their imprisonment at the Small Fortress, they had been executed at the penitentiaries on a death sentence by Nazi courts of justice, some had been tortured to death in concentration camps and penitentiaries where they had been sent to from Terezin. This chart shows us the number of victims and their place of death:

	Name ascertained number of the dead	Estimation of the real number of the dead
The Small Fortress	1 550	2 500
executed at penitentiaries	356	890
tortured to death:		
at penitentiaries	212	530
at Osvětim	478	1 190
at Mauthausen	355	880
at Flossenbürg	152	380
at Buchenwald	112	280
at Dachau	63	160
at other concentration camps	67	170
altogether	3 345	6 980

We had most information about the dead of the Small Fortress therefore we estimated that we had been able to secure about 60 percent of all the dead. At other concentration camps we had only a very incomplete authority on which to work, because of that we estimated that we had been able to be sure at the utmost of about 40 % of the deaths of the prisoners sent away from the Small Fortress. In the number of executions we find included only those executed at the penitentiaries on death sentences from Nazi courts of justice, and not those that were carried out at the concentration camps (Sonderbehandlung). From our chart we can see clearly the horrid task performed by the extermination concentration camps of Osvětim and Mauthausen. Our chart makes out only the death of prisoners sent from the Small Fortress (that means not the thousands of victims of Czechoslovak citizens persecuted because of their racial origin and sent to Osvětim II. from the Terezin ghetto). We have compared the number of dead prisoners from the Small Fortress with the death rate in the protectorate in the years 1940—45 and we came to the conclusion that considering the age of the Small Fortress prisoners less than 1000 should have died there, so that over 6000 prisoners died at the Small Fortress of unnatural death as victims of Nazi violence.

The Small Fortress was a relatively small Nazi establishment, but even so it is one of the shocking witnesses of the terrible activity of German fascism.

DR. BRUNO ZWICKER AND TEREZIN.

[M. Hájek — M. Kryl]

Dr. Bruno Zwicker (born on the 17th of February 1907) belongs to the important representatives of the Brno sociological school and that to its most progressive wing, that in the thirties reached a Marxist point of view in sociology. The contribution follows the life of a young, very talented scientist and pedagogue, who was born in the family of a poor Jewish shopowner in Knínice near

Brno. Zwicker was an excellent student at the Czech grammar school in Boskovice and later at the Philosophical Masaryk University in Brno. Since early youth he showed great interest and talent in the different branches of social sciences, first of all in sociology and pedagogy. In 1933 he was awarded the title of Doctor at the Brno University. He defended with success his dissertation called „Sociology of Work“, the next year he passed the final state examinations in history, geography and philosophy.

Though his exceptional talent was well known, he was forced to begin his career as an assistant teacher at a grammar school. Only later he became a professor at the Brno classical grammar school.

Zwicker's abilities as to creative scientific work were soon discovered by his university professors and so already during his studies he became librarian at the sociological section of professor I. A. Bláha and the pedagogical section of professor O. Chlupa. Later on when teaching at secondary schools he was at the same time professor I. A. Bláha's assistant at the Brno Philosophical University. His deep interest in sociology became a leading factor in all other branches of science that interested him — the study of foreign languages, philology as a whole, history, geography, pedagogy and psychology. The systematic study of all obtainable marxist literature made him well acquainted with the marxist cultural representatives of the left wing in this country (B. Václavek, F. Halas, M. Majerová, J. Taufer, L. Svoboda and others) but also with the teacher at Rájec on the Svitava, the communist Oldřich Blažek. With him Zwicker, who became probably in the thirties a member of the Communist party of Czechoslovakia, collaborated in practical political work (activities of party organizations in the Brno region, fight of the party against the fascist occupants from March till November 1939).

B. Zwicker worked in the second half of the thirties as an active editor of the Sociological review, founded and led by I. A. Bláha. He systematically contributed to its reviewing column and published in it his own serious sociological studies, first of all concerning the sociology of unemployment (I, II — 1934—35). In addition to this he worked out some entries concerning sociology and pedagogy for works of encyclopedical character.

Dr. Zwicker showed a lively and undying interest in the life in the Soviet Union, in the social reality there, and in Soviet science, literature and culture. In July 1938 he visited the USSR as a member of a Czechoslovak tourist expedition. After the Hitler occupation (on the 15th of March 1939) B. Zwicker was afflicted by the anti — Jewish decrees of the occupants. He was not allowed to publish (his last essay for the sociological review, edited in 1939, came out under the pseudonym of Z. Bystrý) and after the liquidation of the Jewish associative grammar school in Brno, where he had been teaching since the 1st of September 1938 he could not legally work as a pedagogue or a scientist any more. But for his relations with a small group of friends, his mind turned to his family whom he tried to help in these hard times. After having refused offers to emigrate and to hide on the territory of the so-called protectorate (this was planned in a monastery with the secret possibility of doing work of an expert and scientific character) he the same as his parents and his sister Hilda — were to be deported to Terezin. In this small town lying in the centre of an old 18th century fortress the German fascists had erected a collecting centre, a sort of transit concentration camp for Jewish prisoners, called the „Ghetto Theresienstadt“. All the prisoners that did not die at Terezin were deported to extermination camps to the east on the territory of defeated Poland and the occupied regions of the USSR. Since the 28th of October 1942 the Terezin transports were directed towards Auschwitz—Birkenau. The parents — the father William and the mother Leonie — and the sister Hilda had to appear on the 15th of March 1942 at the collecting station of the Jewish transports in Brno, and on the 19th of March they were transported to Terezin. Because of this Bruno asked to be put into one of the next transports. His transport left Brno by train on the 27th of March and arrived at the station in Bohušovice on the Ohře, from there they went on foot to the Terezin camp.

Dr. Zwicker's stay at Terezin was characterized by his untrifling energy and work especially under the heading of children's and youth's education („Jugendfürsorge“) that the self-administration of the ghetto were allowed to organize. Probably since summer 1942 he had been placed in the children's block (the former school) called L 417 where a group of older boys were quartered.

Dr. Zwicker worked in the secret underground organization of the Communist party of Czechoslovakia in the camp as one of its most respected members. He influenced the education and secret teaching of Jewish children at Terezin in a progressive spirit. In this he cooperated with professor Walter Eisinger who had been his friend since pre — Terezin times during his stay in Brno. Eisinger too, had been a graduate of the Brno University where he had been studying the subjects of Czech and German language. In the thirties he had been teaching at the grammar schools of Orlova and Křovoj and in the end he had been Zwicker's colleague at the Jewish Grammar school in Brno. He had been deported to Terezin in 1942. At the block L 417 he had been able to make out of his charges a good team which he led and educated wisely and feelingly in a progressive way. Dr. Zwicker after settling down at this home for young boys (Jugendheim) helped him with this work and it was probably he, who told Eisinger, and through him the whole group of children, about the history of the Soviet boarding school for deserted children in post — revolutionary Leningrad („Ško-

la individualno-socialnogo vospitanija imeni Dostojevského — ŠKID"). That was why Eisinger's group called itself the Terezin Skid. According to some reports it was Dr. Zwicker who organized secretly the teaching that took place under the cover of „Daily Programmes“ at the block L 417. The lectures he held were his most important activities.

Dr. Zwicker got important material and moral help (the sending of food parcels and of news) from the members of his family that had not been deported and from his truest friends. B. Zwicker was known at Terezin by his great cultural and political activities and first of all among the Czech prisoners who represented the most progressive element at the camp. After the 23rd of September 1944 B. Zwicker was put into a so-called working transport from Terezin (in fact it was a transport to Birkenau, which meant death for the great majority of the deported prisoners). The train with 2500 prisoners, amongst whom Dr. Zwicker, left Terezin on the 28th of September 1944 and arrived at Birkenau the next day. In the night of the 29th to the 30th of September all the prisoners that were not considered fit for work by the SS ended their lives in the Gas chambers and the crematorium (id est the great majority of all the members of the transport). Dr. Zwicker, a hopeful, talented, young scientist and pedagogue was one of those that had been assassinated immediately after their arrival.

The life story of Dr. Bruno Zwicker is accompanied by a list of his most important scientific work, at the same time by the basic literature concerning his contribution to Czechoslovak sociology. A short collection of Zwicker's Terezin correspondence is also part of the essay.

SIDE BRANCHES OF THE CONCENTRATION CAMP OF GROSS—ROSEN AT THE TEXTILE ENTERPRISES IN TRUTNOV DURING NAZI OCCUPATION, THE TEXTILE INDUSTRY, CONTRIBUTIONS TO HISTORY, SUPPLEMENTUM 1, TRUTNOV 1981, 96 PAGES, 14 ILLUSTRATIONS.

(M. Kryl — L. Chládková)

The question concerning the exploitation of labour of prisoners for Nazi war economics is one of the serious problems belonging to the history of our lands during Nazi occupation.

This essay is dedicated to one side of this process — the establishment of a side branch of the concentration camp of Gross—Rosen on the Trutnov territory where Jewish women prisoners had to work in textile enterprises. To throw light on this subject the authors made use of records from archives — certain incomplete material is kept in the works archives of the national enterprise Textlen at Trutnov, — and compared them with post war official material, with court evidence and the results of investigations and evidence given by direct witnesses.

This was the origin of a very successful essay that discovered by a careful analysis of records from the archives not only many new facts unknown until then but corrected and completed at the same time some of the items stated in contemporary literature.

In the first part of the essay the authors explain the origin and the development of all camps in the Trutnov region and bring evidence of their direct relations to particular textile firms amongst whom we notice especially the firm of J. A. Kluge.

In other parts of the essay the structure of the camps of forced labour established by the SS with their command at Trutnov is analysed and their gradual change into a direct side branch of the Gross—Rosen camp in Spring 1944. The comparison of the facts to the results of the statistical compiling — the analysis of the women prisoners' lists and documents concerning the transports are very interesting and valuable.

The 2nd part of the essay gives a clear view of the arrival of the women prisoners at the camp, their personal equipment, the conditions of their accommodations, their food, their working conditions, hygienic and health conditions, the women warders and the organization of their free time. At the end the authors shortly review the facts that „relieved the fate of the women prisoners“ that means the working conditions — mostly inside, the very low age average of the women prisoners and the fact that the camps were established in the centre of the settlements of the civil population that were of German origin and came from the Sudets.

The work is accompanied by careful annotations and suitable photographs of factories and documents from the archives.

REMINISCENCES OF KAMIL PIXA.

Kamil Pixa's reminiscences brought some valuable informations about the life of Milada Pixa, who was one of the best known personalities among the prisoners of the Small Fortress. Kamil Pixa, though very young at the beginning of the occupation, had been let into the secret of his parents' antinazi activities. The flat of the Pixas had become during the years 1939—1942 the temporary refuge of Jan Zika, a member of the 1st and the leader of the 2nd illegal central committee of the Communist party of Czechoslovakia. After the breaking of the 1st central committee the Pixas helped Jan Zika very much in the forming of the 2nd central committee of the party that had its meetings at their flat. Milada Pixa, Kamil's mother, had been arrested because of her courageous antinazi activities by the Gestapo [July 1942]. She was cruelly tortured and towards the end of 1942 she was imprisoned at the Small Fortress of Terezín. There she was assassinated on the 9th of October 1944. To escape arrest Jaroslav Pixa went into illegality and was not caught by the Gestapo. Kamil Pixa, the same as his mother, had been arrested in Summer 1942 and first imprisoned at Pankrác and later on at the Small Fortress and in 1943 deported to the concentration camp of Dachau. His reminiscences are a valuable contribution and help to show the fight of the Czech — and as to the descriptions of the K. I. Dachau — also of the German communists against fascism.

DIE VON DEN NAZIS ZU TODE GEPEINIGTEN HÄFTLINGE DER KLEINEN FESTUNG TEREZÍN (VORLÄUFIGER BERICHT ÜBER DAS BISHERIGE ERGEBNIS DER FOR- SCHUNG)

[Jaroslav Joza]

Im Juni 1940 errichtete die Prager Gestapo in der Kleinen Festung in Terezín eine Zweigstelle ihres Gefängnisses, die sich zufolge des dort herrschenden Remiges allmählich in ein Konzentrationslager verwandelte. Es handelte sich um ein Durchgangslager, das während der Dauer der Okkupation 30—32 Tausend Häftlinge passierten. Aus der Kleinen Festung wurden sie in verschiedene Konzentrationslager und vor Nazigerichte gebracht.

Sämtliche bisherigen Arbeiten über die Geschichte der Kleinen Festung litten unter mangelnden statistischen Unterlagen. Sowohl in Terezín wie auch in anderen repressiven Nazieinrichtungen vernichteten die Nazis sämtliche Spuren ihres grausamen Handelns. Aus diesem Grunde unternahmen die Mitarbeiter der Gedenkstätte Terezín vor einigen Jahren den Versuch, die Häftlingskartei der Kleinen Festung zu rekonstruieren. Dazu wurde eine Reihe von Materialien amtlichen wie auch halbamtlichen Charakters, weiters Erinnerungen ehemaliger Häftlinge und Ansuchen um Zuerkennung der Bescheinigung lt. Gesetz 255/46 benutzt. (Durch dieses Gesetz werden den Teilnehmern am Widerstandskampf, den von den Nazis Persequierte und ihren Familienangehörigen gewisse Begünstigungen zuerkannt). Es gelang uns, Daten (manchmal allerdings unvollständige) über 20 800 Häftlinge der Kleinen Festung (davon 18 400 Männer und 2 400 Frauen) zusammenzubringen.

Unsere Studie befaßt sich mit den Todesfällen der in der Kleinen Festung inhaftierten Männer. Zur Frage des Todes der Frauen gelang es uns bisher nicht, das erforderliche Material zu gewinnen. Unsere Schätzungen nach gingen durch die Kleine Festung cca. 25—26 Tausend männliche Häftlinge. In der rekonstruierten Kartei wurden davon 18 400 erfaßt, aber bei weiteren 3 600 gelang es uns bis jetzt nicht, das Ende der Haft zu ermitteln. Daten über das Haftende (Befreiung, Entlassung, Hinrichtung, zu Tode Gemarterte) haben wir demnach über cca. 57—60 % der ehemaligen Häftlinge. Es handelt sich gewiß um eine ausreichende Anzahl, die uns ermöglicht, den Anteil der zu Tode Gepeinigten versuchsweise abzuschätzen.

Die Häftlinge starben schon während der Zeit ihres Aufenthalts in der Kleinen Festung, wurden in den Haftanstalten auf Grund von Urteilen nazistischer Gerichte hingerichtet, einige von ihnen wurden in Konzentrationslagern und Haftanstalten, in die sie aus Terezín deportiert wurden, zu Tode gequält.

Über die Zahl und Orte der Todesfälle gibt uns die folgende Tabelle Aufschluß:

	Namentlich erfaßte Anzahl von Todes- fällen	Schätzung der wirk- lichen Anzahl der Todesfälle
Kleine Festung Terezín	1 550	2 500
Hinrichtungen in Zuchthäusern	356	890
zu Tode gequält:		
in Zuchthäusern	212	530
in Auschwitz	478	1 190
in Mauthausen	355	880
in Flossenbürg	152	380
in Buchenwald	112	280
in Dachau	63	160
in anderen KZ	67	170
insgesamt	3 345	6 980

Die meisten Quellen fanden wir zu den Todesfällen in der Kleinen Festung. Wir schätzen daher, daß es uns gelungen ist, ungefähr 60% aller Sterbefälle zu erfassen; für die übrigen nazistischen Einrichtungen besaßen wir nur eine sehr unvollständige Quellenbasis, und deshalb schätzen wir die von uns erfaßten Todesfälle der aus der Kleinen Festung dorthin Deportierten auf höchstens 40%. In der Zahl der Hinrichtungen sind nur diejenigen enthalten, die in den Zuchthäusern auf Grund von Urteilen nazistischer Gerichte durchgeführt wurden, keinesfalls aber Hinrichtungen in Konzentrationslagern (Sonderbehandlung).

Aus der Tabelle ist die grauenhafte Rolle der Vernichtungslager Auschwitz und Mauthausen deutlich ersichtlich. Unsere Übersicht hält nur die Todesfälle der aus der Kleinen Festung dorthin verschleppten Häftlinge fest (also keinesfalls die Tausende von Opfern der aus Rassegründen persecuierten tschechoslowakischen Bürger, die aus dem Theresienstädter Ghetto nach Auschwitz II verschickt wurden).

Beim Vergleich der Anzahl der Todesfälle der Häftlinge in der Kleinen Festung mit der Sterblichkeit im Protektorat in den Jahren 1940—1945 kamen wir zu der Feststellung, daß unter Berücksichtigung der Struktur der Altersstufen der Häftlinge der Kleinen Festung weniger als tausend eines natürlichen Todes gestorben wären. Mehr als 6 000 Häftlinge der Kleinen Festung starben demnach auf unnatürliche Weise als Opfer der nazistischen Gewalt.

Die Kleine Festung Terezín war eine verhältnismäßig kleine nazistische Einrichtung, aber auch sie stellt ein erschütterndes Zeugnis des grausamen Wirkens des deutschen Faschismus dar.

DR. BRUNO ZWICKER UND TEREZÍN

[M. Hájek — M. Kryl]

Dr. Bruno Zwicker (geb. am 17. 2. 1907) gehört zu den bedeutenden Repräsentanten der Brünner soziologischen Schule, und zwar zu ihrem fortschrittlichen Flügel, der in den dreißiger Jahren bis zum marxistischen Standpunkt in der Soziologie vordrang.

Der Beitrag verfolgt die Laufbahn dieses jungen, sehr talentierten Wissenschaftlers und Pädagogen, der in der Familie eines unbemittelten jüdischen Kaufmanns in Knínice bei Brno geboren wurde. Zwicker, ein hervorragender Student des tschechischen Realgymnasiums in Boskovice und der philosophischen Fakultät der Masarykuniversität in Brno, zeigte schon in seiner frühen Jugend eine außerordentliche Begabung und Interesse für verschiedene Fächer der Sozialwissenschaften, vor allem auf dem Gebiet der Soziologie und Pädagogik. Im Jahre 1933 erwarb er an der Universität in Brno den Dokortitel (seine Doktorarbeit befaßte sich mit der Soziologie der Arbeit), im darauffolgenden Jahre legte er die Staatsabschlußprüfung in den Fächern Geschichte, Geographie und Philosophie ab.

Obwohl seine außerordentliche Begabung bekannt war, war er gezwungen, seine pädagogische Laufbahn als Hilfslehrer am Realgymnasium zu beginnen. Erst später wurde er Mittelschulprofessor am klassischen Gymnasium in Brno.

Zwickers Fähigkeiten zu selbständiger wissenschaftlicher, schöpferischer Tätigkeit erweckten sehr bald die Aufmerksamkeit seiner Hochschullehrer, und so wurde er noch im Verlaufe seiner Studien

Bibliothekar am soziologischen Seminar von Professor J. A. Bláha und am pädagogischen Seminar von Professor O. Chalupa. Später, als er schon Mittelschullehrer war, wirkte er gleichzeitig als Assistent bei Professor J. A. Bláha an der philosophischen Fakultät in Brno.

Sein ausgeprägtes Interesse für Soziologie wurde zum Bindeglied zwischen allen weiteren Bereichen seiner wissenschaftlichen Tätigkeit — gleich ob es sich um das Studium von Fremdsprachen und Philologie überhaupt, Historie, Geographie, Pädagogik und Psychologie handelte. Das systematische Studium der erreichbaren marxistischen Literatur schuf ihm intensive Verbindungen zu den Repräsentanten der marxistischen kulturellen Linken bei uns (B. Václavěk, F. Halas, M. Majerová, J. Taufer, L. Svoboda u. a.), aber auch zu dem Lehrer aus Rájec nad Svitavou, dem Kommunisten Oldřich Blažek. Mit ihm arbeitete Zwicker, der wahrscheinlich in den dreißiger Jahren selbst der KPTsch beitrug, auf dem Gebiet der praktischen Politik zusammen (Tätigkeit der Parteifunktionäre im Gebiet von Brno, Kampf der Partei mit den faschistischen Okkupanten vom März bis November 1939).

B. Zwicker wirkte in der zweiten Hälfte der dreißiger Jahre als einer der Exekutivredakteure der Soziologischen Revue, die von J. A. Bláha gegründet und geleitet wurde. Systematisch trug er zu ihrer Rezensionenrubrik bei und publizierte hier eigene, bedeutsame soziologische Studien, vor allem „Zur Soziologie der Arbeitslosigkeit“ (I, II — 1934—1935). Außerdem bearbeitete er einige Themen auf dem Gebiet der Soziologie und Pädagogik für Werke enzyklopädischen Charakters.

Dr. Zwicker zeigte lebhaftes und nicht erlahmendes Interesse für das Leben in der Sowjetunion, für die dortige soziale Wirklichkeit und auch für die sowjetische Wissenschaft, Literatur und Kultur. Im Juli 1938 besuchte er die UdSSR als Teilnehmer an einer tschechoslowakischen Touristenreise.

Nach der Hitlerokkupation (15. 3. 1939) wurde B. Zwicker von den jüdenfeindlichen Maßnahmen der Okkupanten betroffen. Er durfte nicht publizieren (sein letzter Artikel für die Soziologische Revue erschien im Jahre 1939 unter dem Pseudonym Z. Bystrý), und nach der Schließung des jüdischen Vereinsgymnasiums in Brno, an dem er seit 1. 9. 1938 wirkte, konnte er legal weder pädagogisch noch wissenschaftlich arbeiten. Außer dem Verkehr in einem engen Freundeskreis waren seine Gedanken auf die eigene Familie gerichtet, in dem Bestreben, ihr in diesen schweren Zeiten zu helfen. Nach der Ablehnung von Angeboten zur Emigration und zum Verbergen auf dem Gebiet des sog. Protektorats (dafür war ein Kloster ausersehen, sogar mit der Möglichkeit fachlichen und wissenschaftlichen Arbeitens) erwartete ihn — ebenso wie seine Eltern und die Schwester Hilda — die Deportation nach Terezín. In dieser kleinen, inmitten einer alten Festung aus dem 18. Jahrhundert liegenden Stadt, errichteten die deutschen Faschisten ein Durchgangskonzentrationslager für jüdische Häftlinge, dem sie den Namen „Ghetto Theresienstadt“ gaben. (Soweit sie nicht schon hier starben, wurden die Theresienstädter Häftlinge in die Vernichtungslager „im Osten“, auf dem Gebiet des unterworfenen Polens und der okkupierten Teile der UdSSR, deportiert. Ab 26. 10. 1942 führten die Theresienstädter Transporte nach Osvětim — „Auschwitz—Birkenau“).

Die Eltern — Vater Wilhelm und Mutter Leonie — und Schwester Hilda mußten sich am 15. 3. 1942 auf dem Sammelplatz der Judentransporte in Brno stellen und wurden am 19. März nach Terezín geschafft. Bruno meldete sich daher zu den nächsten Transporten. Sein Deportationszug verließ Brno am 27. März und traf am 29. 3. 1942 in der Station Bohušovice nad Ohřem ein. (Von hier ging man bis zum Jahre 1943 zu Fuß ins Theresienstädter Lager.)

Der Aufenthalt Dr. Zwickers in Terezín ist durch seine unermüdliche Energie und rastloses Wirken, insbesondere innerhalb des Systems der „Jugendfürsorge“, deren Organisation der „Selbstverwaltung“ des Ghettos erlaubt war, gekennzeichnet. Anscheinend schon vom Sommer 1942 an war er im Kinderblock (der ehemaligen Schule), der die Bezeichnung „L 417“ trug, untergebracht, wo eine Gruppe von Ubikationen für ältere Knaben entstand.

Dr. Zwicker wirkte in den Reihen der geheimen Untergrundorganisationen der KPTsch im Lager als eines ihrer meistgeachteten Mitglieder. Er beeinflusste die Erziehung und den geheimen Unterricht der jüdischen Kinder in Terezín in fortschrittlichem Geiste. In dieser Hinsicht arbeitete er besonders mit dem Mittelschulprofessor Walter Eisinger zusammen, mit dem er schon aus der Zeit seines „Vortheresienstädter“ Aufenthalts in Brno befreundet war. Eisinger war auch Absolvent der Universität in Brno, wo er das Studium der Fächer Tschechisch und Deutsch beendete. In den dreißiger Jahren wirkte er an den Gymnasien in Olčová und Kyjov und schließlich wurde er Zwickers Kollege am jüdischen Vereinsgymnasium in Brno. Nach Terezín wurde er im Jahre 1942 deportiert. Im Block „L 417“ bildete er aus den ihm anvertrauten Knaben ein Kollektiv, daß er klug und mit Gefühl leitete und in fortschrittlichem Sinne erzog. Dr. Zwicker arbeitete nach seinem Eintreffen in diesem „Jugendheim“ eng mit ihm zusammen; anscheinend war er es, der Dr. Eisinger und durch dessen Vermittlung auch eine Gruppe Kinder in Terezín mit der Geschichte der sowjetischen Internatsschule für Eltern — und heimatlose Kinder in Petersburg in der Zeit nach der Revolution bekannt machte. (Škola individualno-socialnoje vospitanija imeni Dostojevskogo — SKID). Von hier übernahm auch Eisingers Kollektiv seinen Namen „Theresienstädter SKID“.

Einigen Mitteilungen zufolge leitete Dr. Zwicker den insgeheim organisierten Unterricht, der unter der Maske von „Tagesprogrammen“ im Block „L 417“ im Geheimen abgehalten wurde. Besonders bedeutsam war seine Vortragstätigkeit.

Wertvolle materielle und moralische Hilfe (Lebensmittelkarten, Nachrichtenübermittlung) boten Dr. Zwicker diejenigen Familienmitglieder, die nicht deportiert wurden, und seine treuesten Freunde.

B. Zwicker entfaltete in Terezín eine beträchtliche kulturelle und politische Aktivität, und war

besonders in den Reihen der tschechischen Häftlinge bekannt, die die aktivste Schicht im Lager darstellten.

Nach dem 23. 9. 1944 wurde B. Zwicker in einen sog. Arbeitstransport aus Terezín eingereiht (in Wirklichkeit handelte es sich um die Deportation nach Birkenau, die für die überwiegende Mehrzahl der Deportierten den Tod bedeuten sollte). Der Zug mit 2500 Häftlingen, unter denen sich auch Dr. Zwicker befand, verließ Terezín am 28. 9. 1944 und erreichte am kommenden Tage Birkenau. In der Nacht vom 29. auf den 30. 9. endeten in den Gaskammern und Krematorien alle diejenigen, die nach Ansicht der SS nicht als arbeitseinsatzfähig anerkannt wurden (d. h. der überwiegende Teil der Transportteilnehmer wurde ermordet). Unter denen, die gleich nach Eintreffen des Transportes getötet wurden, war auch Dr. Zwicker, dieser hoffnungsvolle, talentierte junge Wissenschaftler und Pädagoge.

Der biographische Teil über Dr. Bruno Zwicker wird durch ein Verzeichnis seiner wichtigsten wissenschaftlichen Arbeiten sowie auch der grundlegenden Literatur über seinen Beitrag zur tschechoslowakischen Soziologie ergänzt, Bestandteil der Studie ist ein kurzer Auszug aus Zwickers Theresenstädter Korrespondenz.

DIE ZWEIGSTELLEN DES KONZENTRATIONSLAGERS GROSS—ROSEN IN DEN BETRIEBEN DER LEINENINDUSTRIE IM GEBIET VON TRUTNOV WÄHREND DER NAZISTISCHEN OKKUPATION, LEINENINDUSTRIE, BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE, NACHTRAG 1, TRUTNOV 1981 96 SEITEN, 14 BILDBEILAGEN

(M. Kryl — L. Chládková)

Zu den wesentlichen Fragen der Geschichte der nazistischen Okkupation unserer Länder gehört die Problematik der Ausnützung der Arbeitskraft gefangengehaltener Personen für die Belange der nazistischen Kriegswirtschaft.

Diese Studie befaßt sich mit einer Seite dieses Prozesses, der Errichtung von Zweigstellen des Konzentrationslagers Groß—Rosen im Gebiet von Trutnov, in denen die gefangengehaltenen jüdischen Frauen zur Arbeit in Betrieben der Leinenindustrie ausgenutzt wurden. Zur Betrachtung des Themas wurden von den Autoren erhalten gebliebene Archivmaterialien verwendet — Bruchteile der Quellen sind im Betriebsarchiv des Nationalunternehmens TEXLEN Trutnov hinterlegt — und mit den amtlichen Materialien, den Gerichts— und Untersuchungsakten aus der Nachkriegszeit und den Aussagen direkter Zeugen verglichen.

Dadurch entstand eine gut gelungene Studie, die durch sorgfältig vorgenommene Analysen der Archivalien nicht nur eine Reihe neuer, unbekannter Fakten brachte, sondern gleichzeitig auch die bisher in der zeitgenössischen Literatur angeführten Daten korrigierte und ergänzte.

Im ersten Teil der Studie erklären die Autoren die Entstehung und Entwicklung aller Lager im Gebiet von Trutnov und bestätigen ihre direkte Verbindung mit den einzelnen Firmen der Leinenindustrie, unter denen besonders die Firma J. A. Kluge hervorrangt.

In den darauffolgenden Teilen wird die Struktur der von der SS mit ihrem Kommando in Trutnov geleiteten Zwangsarbeitslager und ihre Umgestaltung in direkte Zweigstellen des Konzentrationslagers Groß—Rosen im Frühjahr 1944 analysiert.

Interessant und wertvoll sind die mit den Ergebnissen der statistischen Bearbeitung verbundenen Fakten — die Auswertung der Verzeichnisse der Arrestantinnen und der Transportlisten.

Übersichtlich ist auch der zweite Teil der Studie bearbeitet, in dem die Ankunft der weiblichen Häftlinge in den Lagern, ihre persönliche Ausstattung, die Unterkunftsverhältnisse, die Verköstigung, der Arbeitseinsatz, die hygienischen und gesundheitlichen Verhältnisse, das weibliche Aufsichtspersonal und die Organisation der Freizeit geschildert werden.

Am Schluß der Arbeit fassen die Autoren die Fakten zusammen, die das Schicksal der Häftlinge „milderten“: der Arbeitseinsatz vorwiegend „unter Dach“, der sehr niedrige Altersdurchschnitt der Verhafteten und der Umstand, daß die Lager inmitten von Siedlungsstätten der Zivilbevölkerung, wenn auch der „sudetendeutschen“, errichtet wurden.

Die Arbeit ist mit sorgfältig ausgearbeiteten Anmerkungen, entsprechenden Fotos der Fabriksobjekte und Archivadokumenten ausgestattet.

ERINNERUNGEN VON KAMIL PIXA

Die Erinnerungsschrift von Kamil Pixa bringt einige wertvolle Erkenntnisse über das Leben von Milada Pixová, die zu den bekanntesten Gestalten unter den Häftlingen der Kleinen Festung in Terezín gehörte. Kamil Pixa war, obwohl er zu Beginn der Okkupation noch sehr jung war, in die antinazistische Tätigkeit seiner Eltern eingeweiht. Die Wohnung der Familie Pixa wurde in den Jahren 1939—42 vorübergehend zur Zufluchtsstätte von Jan Zika, Mitglied des I. und Leiter des II. illegalen Zentralkomitees der KPTSch. Nach Zerschlagung des I. ZK gewährte die Familie Pixa besonders wertvolle Hilfe bei der Formierung der II. zentralen Leitung der Partei, die in der Wohnung auch Zusammenkünfte abhielt. Milada Pixová, Kamils Mutter, wurde wegen ihrer mutigen antinazistischen Tätigkeit von der Gestapo verhaftet (im Juli 1942) grausam gemartert und Ende 1942 in der Kleinen Festung in Terezín gefangengehalten. Hier wurde sie am 9. 10. 1944 meuchlerisch ermordet. Der Vater des Autors, Jaroslav Pixa, entfloh vor der Verhaftung in die Illegalität und wurde von der Gestapo nicht ergriffen. Kamil Pixa wurde ebenso wie seine Mutter im Sommer 1942 verhaftet, und war zuerst in Pankrác eingekerkert, später in der Kleinen Festung, und wurde im Jahre 1943 in das Konzentrationslager Dachau deportiert.

Seine Memoirenschrift ist ein wertvoller Beitrag zur Erkenntnis des Kampfes der tschechischen — und soweit es sich um die Schilderung des KZ Dachau handelt — auch der deutschen Kommunisten gegen den Faschismus.

PhDr. Bruno Zwicker ve společnosti neznámé ženy (snímek byl pořízen před II. světovou válkou).
Foto archiv

Milada Pixová (fotografie z předválečné doby)

Ae 964

5 Zwickler L472 (gebäude)

B (Dopisnice)

464

Ae Zwickler
Bvno
L 472
C

HET

MIX WEINSTEIN

AT 454

Arbeitsgruppe
OSLAWAN

POSTKARTE
DOPISNICE

Hier

J. Richard Weinstein

Baum

Perfektur 25

5 R. 3. Baum Zwickler
Bvno
L 472
C

TEREZÍNSKÉ LISTY

Sborník Památníku Terezín

Redakční rada: Václav Novák, Miroslav Kryl, Ludmila Chládková, Jiřina Kumstátová, Jiří Janoušek, Věra Kýrová, Miroslava Benešová.

Lektoraci zajišťuje Památník Terezín.
Resumé přeložili: do ruštiny Zdeněk Macho
do angličtiny Renata Sedláčková,
do němčiny Walter Endler.

Pro Památník Terezín vydalo
Severočeské nakladatelství v Ústí n. Lab.
v roce 1983 jako svou 458. publikaci.

AA 7,45 [text 6,85, ilustrace 0,6], VA 7,55.
Vytiskla Severografia, n. p., závod 7, Most.
Náklad 1000 výtisků. Stran 68.

Tematická skupina 02/43.
Cena výtisku 7,— Kčs